

Mirosław Ponczek

Początki i rozwój polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku do 1945 roku

Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna 12/1, 59-91

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosław PONCZEK*

Początki i rozwój polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku do 1945 roku

Streszczenie

W pracy przedstawiono genezę i rozwój polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku do 1945 r. Znaczący udział w rozwoju polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku wniosło Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Pierwsze gniazda „Sokoła” na tym terenie zostały założone w ostatniej dekadzie XIX w. Towarzystwo prowadziło m.in. działalność niepodległościową, patriotyczną, na polu aktywności fizycznej, kulturalną i oświatową.

W okresie międzywojennym na Górnym Śląsku nastąpił dalszy rozwój kultury fizycznej. Obok działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” powstawały polskie towarzystwa, organizacje i kluby prowadzące działalność sportową, a także pracę na polu wychowania fizycznego, rekreacji fizycznej i turystyki oraz przysposobienia wojskowego. Na obszarze Górnego Śląska prowadziły działalność struktury administracyjne Polskich Związków Sportowych. Po wybuchu II wojny światowej i wkroczeniu wojsk niemieckich na Górny Śląsk działalność społeczności polskiej na polu kultury fizycznej została zakazana przez władze okupacyjne.

Słowa kluczowe: wychowanie fizyczne, sport, Górny Śląsk, II Rzeczpospolita

I. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”

Pierwsze organizacje kultury fizycznej na Śląsku powstały z początkiem XIX w. (były to stowarzyszenia pruskie, pojawiające się około 80 lat wcześniej od tego rodzaju organizacji proweniencji polskiej). W interesie Prus nie leżało popieranie kultury fizycznej państwa, które rozebrane zostało pod koniec XVIII stulecia przez Rosję, Prusy i Austrię.

W dniu 13 października 1895 r. Józef Tucholski (mieszkaniec Poznania) założył w Bytomiu gniazdo polskiego „Sokoła”. Była to pierwsza tego typu struk-

* Prof. dr hab. Akademia Wychowania Fizycznego w Katowicach, Katedra Humanistycznych Podstaw Kultury Fizycznej.

tura Towarzystwa Gimnastycznego (TG) na Górnym Śląsku. W okresie organizowania się gniazdo liczyło od 20 do 25 członków, a jego prezesem został Stanisław Sztykowski. W ciągu trzech miesięcy liczba członków wzrosła do 56, a w połowie następnego roku wynosiła już 70 osób¹. Fakt ten świadczył o atrakcyjności ruchu sokolego, o dużym zapotrzebowaniu ludności śląskiej na tego typu organizację. Ochotnicy wstępujący do Towarzystwa Gimnastycznego rekrutowali się przede wszystkim spośród rzemieślników i robotników fabrycznych. Działający ciągle jako emisariusz „Sokoła”, Józef Tucholski wraz z Aleksandrem Lewandowskim 15 marca 1896 r. założył gniazdo w Katowicach. W dwa lata później podobne gniazdo „Sokoła” powstało w Rybniku (23 lutego), gdzie pionierami działalności organizacyjnej byli: Florian Piecha, pierwszy prezes gniazda, oraz Józef Chudoba – powstaniec z 1863 r., naczelnik „Sokołów” rybnickich. Przy wydatnej pomocy Józefa Tucholskiego powołano także do życia – 15 maja 1896 r. – gniazdo „Sokoła” w Roźdzeniu. Prezesem gniazda Sokolstwa Polskiego w Katowicach był – na przelomie ostatnich stuleci – czołowy działacz narodowy, związany później z chrześcijańską demokracją, Wojciech Korfanty² oraz Piotr Plewniak³.

Rok 1901 przyniósł ze sobą organizację kolejnych struktur: gniazda „Sokoła” w Królewskiej Hucie – 21 listopada (Tytus Jaszkowski, Jan Wieczorek), oraz gniazda w Lipinach – 22 grudnia (Franciszek Kowol, Karol Plewiński). Do tego roku żadne z gniazd śląskich nie przystąpiło do Związku Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim. Śląski „Sokół” postąpił w tym względzie inaczej niż Towarzystwo Gimnastyczne w Wielkopolsce. Oczywiście faktu powyższego nie należy rozpatrywać w kategoriach niechęci górnośląskich struktur sokolich do Wielkopolskiego Związku Sokolego. Przyczyn tego stanu rzeczy należy szukać raczej w polityce germanizacyjnej państwa polskiego. Właśnie na Górnym Śląsku organizacja Sokola, propagująca ruch gimnastyczno-sportowy, ucząca szczególnego umiłowania języka, historii oraz polskiej pieśni narodowej, była

¹ W. Wieczorek, *Ruch Sokoli na Górnym Śląsku w latach 1895–1914*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku*, pod red. H. Przybylskiego i J. Ślężyńskiego, Katowice 1986; *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w procesie unarodowienia Górnoślązaków na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Wybrane zagadnienia kultury fizycznej na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, pod red. H. Przybylskiego, Katowice 1984, s. 12–13; H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna na Śląsku Górnym i Cieszyńskim*, Katowice 1991, s. 18–19.

² Zob. M. Ponczek, *Wojciech Korfanty*, „Sokół”, kwiecień, maj, czerwiec 1992, nr 2/9, s. 3, oraz tegoż, *Katowickie gniazda „Sokoła”*, „Katowicki Informator Kulturalny” 1986, nr 9, s. 55–56; tegoż, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”*. *Zarys aktualnego stanu badań na przykładzie Górnego Śląska*, „Łódzkie Zeszyty Historyczne” 1987, z. 1/9, s. 157–158, i tegoż, *O stanie badań nad dziejami „Sokoła” na Górnym Śląsku*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku*, s. 135–136.

³ *Piotr Plewniak (1877–1964)*, [w:] M. Ponczek, *Ludzie „Sokoła” w służbie Polsce na Górnym Śląsku*, [w:] *Krajowy Zlot Sokolstwa Polskiego. 100 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, pod red. A. Łopaty, Kraków 2004, s. 130–132.

narażona najbardziej na bezwzględny terror oraz antypolską działalność administracji pruskiej. Przy najmniejszym nawet cieniu podejrzenia, towarzystwa sokołe mogły być uznane – specjalnym wyrokiem sądu pruskiego – za „polityczne” i tym samym oficjalnie rozwiązane. Prawdą jest także i to, że z inicjatywą przyłączenia tych gniazd do związku nie wystąpiła administracja centralna ani też przedstawiciele sokolich gniazd śląskich⁴. Pewnym usprawiedliwieniem takiej sytuacji był brak na Górnym Śląsku doświadczonych działaczy i rodzimej inteligencji. W 1901 r. do Związku Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim przystąpiły tylko, uznane wtedy za legalne, dwa gniazda – w Bytomiu i Roździeńcu.

Jak wspomina Anna Ryfowa w pracy *Działalność „Sokoła” polskiego w zaborze pruskim i wśród wychodźstwa w Niemczech (1884–1914)*, Związek Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim – pod koniec 1901 r. – wystąpił z propozycją utworzenia osobnego okręgu dla trzech gniazd śląskich, powierzając realizację przedsięwzięcia Józefowi Tucholskiemu⁵. W oficjalnym piśmie z dnia 22 grudnia tego roku pisał on do Poznania: „[...] stosując się do rozporządzenia Szanownego Wydziału, urządzamy w przyszłą niedzielę, to jest 29 grudnia, zjazd prezesów i naczelników do Bytomia w celu utworzenia okręgu. Okręg będzie składał się z gniazd: Bytom, Wrocław, Królewska Huta i Lipiny; gniazd Katowice i Rybnik nie można chwilowo brać pod uwagę. Jest jednakowoż naszym staraniem, aby tam życie na nowo wzbudzić [...]”⁶. Tak więc ostatecznie w grudniu 1901 r. powstał Okręg VI Śląski „Sokoła”. W momencie zorganizowania liczył on 214 członków. Liczbę członków przytaczam za kronikarzem dziejów „Sokoła” dzielnicy śląskiej, Wincentym Ogrodzińskim, który podał także skład pierwszego Zarządu Okręgu: prezes – Józef Tucholski, zastępca prezesa – Tytus Jaskowski⁷, naczelnik – Andrzej Demarczyk, zastępca naczelnika – Kazimierz Rak, sekretarz – Józef Krzyżanowski⁸.

Od 26 października 1908 r., na mocy specjalnej uchwały Wydziału Okręgowego, postanowiono przyjmować do gniazd śląskiego „Sokoła” kobiety, oczywiście tam, gdzie istniały ku temu „odpowiednie warunki kadrowe i sprzętowe”. Tuż przed wybuchem I wojny światowej Okręg VI Śląski liczył 24 gniazda z około 490 członkami⁹. Prowadzące ożywioną działalność polityczną oraz sportowo-oświatową Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku zostało na początku XX wieku opanowane przez endecję (Narodową Demokrację).

⁴ M. Ponczek, *Udział „Sokolów” wielkopolskich w rozwoju organizacyjnym Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na Górnym Śląsku (1895–1914)*, „Z Dziejów Ruchu Młodzieżowego” 1988/1989, nr 12/13, s. 20–22.

⁵ A. Ryfowa, *Działalność „Sokoła” polskiego w zaborze pruskim wśród wychodźstwa w Niemczech 1884–1914*, Warszawa – Poznań 1976, s. 48–49.

⁶ Cyt. za A. Ryfowa, dz. cyt., s. 49.

⁷ *Tytus Jaskowski (1870–1963)*, [w:] M. Ponczek, *Ludzie „Sokoła”*..., s. 126–127.

⁸ W. Ogrodziński, *Dzieje Dzielnic Śląskiej*..., s. 65 i n.

⁹ Tamże, s. 85–89.

W konsekwencji miejscowy polski obóz został rozbity na dwa zwalczające się skrzydła: ugodowe „Katolika” i narodowo-radykalne Wojciecha Korfantego¹⁰. Dlatego uważam, iż do rangi istotnego problemu badawczego powinny być podniesione istotne związki między działalnością endecji i chadecji, dotyczące poczynań organizatorskich Sokolstwa Polskiego, szczególnie na wschodnim pograniczu niemieckim, z przełomu XIX i XX stulecia. Zależności powyższe mogłyby stanowić ciekawe tło do wykazania nie tylko emocjonalnych powiązań wielu górnośląskich działaczy niepodległościowych z „Sokołem”. Uwagi te dotyczą nie tylko tak znanych postaci jak Wojciech Korfanty, ale także Józefa Dreyzy, Maksymiliana Wilimowskiego, Edmunda Grabianowskiego, Augustyna Świdra¹¹, Albina Koczura, Alojzego Budnioka, Jana Jakuba Kowalczyka czy Karola Koźlika¹².

Jak zauważa w swej rozprawie doktorskiej Bogusława Grusiewicz, wybuch I wojny światowej unieruchomił na pewien czas gniazda śląskie, „powodując ich całkowitą dezorganizację”. Było to wynikiem trzech jednocześnie działających przyczyn: masowego poboru do wojska członków „Sokoła”, zakładania gniazd na wychodźstwie (Związek Sokołów Jeńców-Polaków we Francji w 1916 r.), uczestnictwo Sokołów na frontach oraz polach bitewnych I wojny światowej 1914–1918¹³.

Oceniając pierwszy i zarazem zasadniczy okres działalności „Sokoła” górnośląskiego do 1914 r., należy stwierdzić za Wincentym Ogrodzińskim, iż społeczny ruch Sokolstwa Polskiego na ziemi śląskiej wynikał ze stale zwiększającej się liczby działaczy rodzimych¹⁴. Impuls do podjęcia działalności przyszedł jednak z zewnątrz. Żaden z organizatorów śląskich nie miał – za wyjątkiem Wojciecha Korfantego – cech jednostki wybitnej, chociaż w sprzyjających warunkach mogli takimi być Józef Tucholski, Józef Dreyza i Tytus Jaszkowski. Oczywiście były i błędy w pracy organizacyjnej, na przykład mały udział robotników w szeregach Sokolstwa Śląskiego oraz, mimo wszystko, zbyt słabe przeciwdziałanie wstępowaniu młodzieży polskiej do niemieckich turnvereinów¹⁵.

¹⁰ F. Hawranek (red.), *Dzieje Górnego Śląska w latach 1816–1947*, Opole 1981, s. 217–218.

¹¹ M. Ponczek, *Dopisek do biografii Augustyna Świdra z „Sokoła” górnośląskiego*, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, nr 15, Katowice 2005, s. 165–175.

¹² Por. tenże, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku...*, s. 6. Zob. też tegoż, *Ludzie „Sokoła” w służbie Polsce na Górnym Śląsku*, [w:] *110 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, s. 125–132.

¹³ M. Szczerbiński, *Działalność Sokolstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1887–1918* (praca doktorska), WSWF, Kraków 1982, s. 97 i n.; tegoż, *Zarys działalności Związku „Sokołów” Jeńców-Polaków we Francji w latach I wojny światowej*, „Zaranie Śląskie” 1978, z. 2, s. 271–289.

¹⁴ W. Ogrodziński, *Dzieje dzielnicy śląskiej „Sokoła”*, Katowice 1937, s. 105–114. Por. T. Powidzki, *„Sokół” Wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku „Sokołów” Polskich w Państwie Niemieckim*, Poznań 1934, s. 14 i n.

¹⁵ M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku*, „Życie i Myśl” 1988, nr 12, s. 44–47.

W listopadzie 1918 r. w tworzonych na Śląsku Radach Ludowych – będących komórkami organizacyjnymi Komisariatu Rad Ludowych dla Górnego Śląska, podległych Naczelnej Radzie Ludowej w Poznaniu – uczestniczyli Sokoli. Zaostrzenie się walki narodowej na tym terenie, nasilenie się również ekscesów antypolskich ze strony bojówek niemieckich, spowodowało tworzenie organizacji zabezpieczających wiece, zebrania i manifestacje ludności polskiej. 16 października 1918 r. w Katowicach-Załężu odbyło się zebranie Grona Technicznego Okręgu VI Śląskiego „Sokoła”, w składzie: naczelnik okręgu – Józef Dreyza, naczelnik drużyn młodzieżowych, maszynista – Jan Przybyłek, naczelnik gniazda Bogucice, ślusarz – Henryk Mękinia, naczelnik gniazda Brzeziny, górnik – Jerzy Król, naczelnik gniazda Gliwice – Stanisław Mastalerz, druhowie z gniazda Piekary – Jan Baron i Wincenty Renka¹⁶. Na zebraniu tym utworzono Straże Obywatelskie, które po zdekonspirowaniu z inicjatywy Józefa Dreyzy, przekształcone zostały (12 grudnia) w legalnie działające Związki Wojsackich Polaków. Członkami ich mogli być tylko żołnierze narodowości polskiej. Pierwsze próby zbrojnego przeciwstawienia się, podjęte przez ludność polską na Górnym Śląsku w latach 1918–1919, wyszły zatem z „Sokoła”. Inicjatorami tych poczynań byli ówcześni naczelnicy gniazd „Sokoła”. Podstawę kadry powstałej później Polskiej Organizacji Wojskowej stanowili także Sokoli. Z powodu niemalże zupełnego braku oficerów wśród Polaków-Górnoślązaków, stanowiska komendantów POW obejmowali przeważnie członkowie „Sokoła”. I tak funkcje pierwszych komendantów okręgów pełnili wtedy Sokoli: Adam Gałka – okręg I – powiat bytomski, Adam Postrach – okręg II – powiat katowicki, Jan Pyka – okręg III – powiat zabrzański, Janusz Hager – okręg IV – powiat gliwicki, Władysław Wróblewski – okręg V – powiat toszecki, Jan Zajac – okręg VI – powiat tarnogórski, Józef Gniatczyński – okręg VII – powiat lubliniecki, Alojzy Fizia – okręg VIII – powiat pszczyński, Józef Buła – okręg IX – powiat rybnicki, Alfons Zgrzebniok – okręg X – powiat kozielski, Jan Wyględa – okręg XI – powiat raciborski, Kazimierz Leciejowski – okręg XII – powiat strzelecki, Teodor Kulik – okręg XIII – powiat opolski¹⁷.

Utworzony w Sosnowcu – w czerwcu 1919 r. – Główny Komitet Opieki nad Uchodźcami działał również w oparciu o górnośląskich „Sokołów” (Wiktor Polak, Augustyn Świder, Jan Mrozek)¹⁸. Przykładem patriotyczno-charytatywnej postawy była m.in. działalność delegatki Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu, Sokolicy druhny Marii Szukalskiej, która zorganizowała w Królewskiej Hucie (dzisiejszym Chorzowie) – Polski Czerwony Krzyż. Kierowała nim przez cały okres powstań i plebiscytu. Brała także udział w akcjach sprowadzania do Sosnowca broni i amunicji z Niemiec. Należy wspomnieć, iż przy Komisariacie Plebiscytowym dla Górnego Śląska działał Wydział Wychowania Fizycznego,

¹⁶ Tenże, *Katowickie gniazda „Sokoła”...*, s. 55–56.

¹⁷ Tenże, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku...*, s. 7–8.

¹⁸ Tamże s. 8.

którego współorganizatorami byli m.in. znani śląscy Sokoli: Augustyn Świder i Józef Dreyza¹⁹. Jak pisze we *Wspomnieniach sportowych* Rudolf Wacek, inspektorem sportu w tym wydziale był znany śląski działacz ruchu sportowego, zwolennik idei sokolej – Alojzy Budniok²⁰. Był on według relacji autora pamiętnika – „[...] prawą rękę Wojciecha Korfantego, a także kierownika Referatu WF – dra Maksymiliana Wilimowskiego”²¹.

W okresie międzywojennym sport na podzielonym Śląsku stał się więc swego rodzaju sprawą polityczną. Niemcy bowiem wykorzystywali swoje zwycięstwa na boiskach do podkreślenia wyższości sportu germańskiego nad słowiańskim, a także w ten sposób oddziaływali na nastroje mniejszości niemieckiej w województwie śląskim. W rozwoju polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku oraz w dążeniach ludu polskiego do zachowania – m.in. poprzez tę kulturę – świadomości narodowej i samodzielnego bytu narodowego niepoślednią rolę odegrał związek „Sokoła” polskiego.

Okres powstań i plebiscytu skoncentrował prace „Sokoła” na sprawach organizacyjnych, szczególnie w zakresie szkolenia i ćwiczeń wojskowych. Dopiero po ustaleniu granic i podziale Górnego Śląska organizacja rozpoczęła powoli swą działalność podstawową. Stanowiła ją przede wszystkim gimnastyka przyrządowa oraz praca oświatowa. Powstały także sokole kluby sportowe. W latach 1935–1937 istniało ogółem 150 sokolich sekcji sportowych, w tym lekkoatletyka uprawiana była w 65 gniazdach śląskich (1165 członków), gry sportowe w 42 (919 członków), narciarstwo w 12 gniazdach (285 członków). Istniały też 4 sekcje ciężkoatletyczne, 3 akrobatyczne, 2 bokserskie, 2 łyżwiarskie, 3 tenisa ziemnego i 1 tenisa stołowego oraz 4 strzeleckie (razem ponad 1000 członków), 9 gniazd posiadało własne sokolnie, czyli przystosowane do uprawiania powyższych dyscyplin sportowych sale wraz ze sprzętem. O ile w 1929 r. „Sokół” śląski liczył 112 gniazd w 13 okręgach, z liczbą 6510 członków, to w 1937 r. posiadał ich 114 z tą samą liczbą okręgów, ale z 9355 druhami. W roku następnym dzielnica śląska „Sokoła” powiększyła się o kolejne sekcje: pływacką, siatkówkę, kolarską i zapasów. Na rozgrywanych w Pradze mistrzostwach świata

¹⁹ Tenże, *Glosa do początków działalności Józefa Greyzy w górnośląskim „Sokole” (1901–1914)*, [w:] *Z dziejów TG „Sokół” w Polsce w 135 rocznicę powstania*, pod red. W.J. Cynarskiego i K. Obodyńskiego, Rzeszów 2004., s. 54–60. Zob. dodatkowo tegoż, *Z działalności „Sokołów” górnośląskich w okresie I wojny światowej oraz powstań śląskich i plebiscytu*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie, seria Kultura Fizyczna” 1997, z. 1, s. 49–50 i n.

²⁰ *Budniok Alojzy (1896–1942)*, [w:] B. Tuszyński, *Księga sportowców polskich ofiar II wojny światowej 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 32; A. Steuer, *Rola Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w rozwoju sportu i kultury fizycznej na Górnym Śląsku*, [w:] *Powstania śląskie i plebiscyt z perspektywy 60-lecia*, Opole 1981, passim, i M. Ponczek, *Przyczynek do studiów nad miejscem kultury fizycznej i przysposobienia wojskowego w działalności niektórych polskich organizacji paramilitarno-wojskowych na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym*, „Rocznik Naukowy” 1996, nr 24, AWF Katowice, s. 81–82.

²¹ Cyt. za R. Wacek, *Wspomnienia sportowe*, Opole 1948, s. 75–76.

w gimnastyce w reprezentacji Polski znalazły się między innymi zawodniczki śląskiego „Sokoła”: Kostkówna, Majowska, Osadnikówna, Wajsówna, Breguła, Ślosarek, Oradela i Śladek. Gimnastyczka Majowska z „Sokoła” w Katowicach zdobyła na tych mistrzostwach złoty medal. Każdego roku organizowano także gimnastyczne mistrzostwa śląskich „Sokołów”. W 1938 r. zawody gimnastyczne odbyły się w Katowicach. Pierwsze miejsce zajął w nich „Sokół” z Rybnika, drugie – z Katowic, a trzecie – z Szarleja²².

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Śląsku prowadziło także intensywną pracę szkoleniową, przygotowywało kadry do prowadzenia zajęć wychowania fizycznego i gimnastyki. W tym celu organizowano kursy dzielnicowe i centralne dla instruktorów (te ostatnie w ośrodku na Bielanych w Warszawie). Duże zasługi organizacyjne w krzewieniu sportu w „Sokole” śląskim położyli tacy jego działacze, jak: Józef Dreyza, Alfred Hamburger, Tomasz Kowalczyk oraz Wincenty Spaltenstein²³.

Konkludując, nie sposób pominąć wkładu „Sokoła” górnośląskiego lat 1895–1939 w proces kształtowania świadomości narodowej i poczucia patriotyzmu, zarówno w późnym okresie rozbiorowym, jak i w trakcie odzyskania i rozwoju państwowości polskiej w latach II Rzeczypospolitej. Istotny jest też bez wątpienia wkład tej organizacji do genezy polskiego ruchu sportowego Górnego Śląska, który rywalizował od końca lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia dość skutecznie z – mającym wcześniejszą tradycję – trenerstwem i sportem niemieckim²⁴. Świadectwem była chociażby wydana w styczniu 1922 r. odezwa dzielnicy śląskiej „Sokoła” zatytułowana *U progu nowego życia*²⁵. Autorzy dokumentu opublikowanego w pierwszym numerze katowickiego „Sokoła” na Śląsku pisali wówczas: „[...] decyzja genewska z 20 października 1921 r., przeciąwszy swą linie graniczną śląską krainę na dwie części, rozłożyła także naszą śląską organizację sokolą na dwie połowy. Sokolstwo nasze w przyszłym Województwie Śląskim, które niebawem ma rozpocząć swój prawny żywot, oddychać zacnie pełnią życia i wolności politycznej... Inaczej, niestety, ma się sprawa z naszymi drużynami sokolimi po tamtej stronie ziemi śląskiej. Wrócą znowu do tej części władze niemieckie, a wraz z nimi razem zapewne wszczęte

²² Por. B. Cimała, A. Stauer, *Miejsce i rola „Sokoła” w latach powstań śląskich i plebiscytu*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku*, pod red. H. Przybylskiego i J. Ślężyńskiego, Katowice 1986, s. 43–65.

²³ M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku. Zarys dziejów...*, s. 11, oraz H. Rechowicz, *Zasługi Wincentego Spaltensteina w rozwoju kultury fizycznej na Górnym Śląsku (do 1939 r.)*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej na Górnym Śląsku i w Zagłębiu*, Katowice 1990, s. 52–56 i in.

²⁴ *Z dziejów polskiej i niemieckiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku*, pod red. Mirosława Ponczka „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, nr 18, wyd. AWF, Katowice 2005, s. 1–315.

²⁵ M. Ponczek, *„Sokół” na Śląsku 1922–1939 – próba materiału publicystycznego*, [w:] *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce po 1918 roku*, pod red. E. Małolepszego, A. Nowakowskiego i M. Ponczka, Częstochowa 1997, s. 87–106.

zostaną usiłowania żelaznej pięści [...]”²⁶. Obawy te nie były pozbawione podstaw, o czym przekonano się w okresie przed najazdem na Polskę we wrześniu 1939 r. oraz w czasie wojny obronnej²⁷.

Liczba rewizjonistycznych deklaracji polityków i wysokich urzędników niemieckich wzrosła, szczególnie z chwilą opuszczenia przez oddziały sojusznicze ostatniej strefy okupacyjnej w Nadrenii (30 czerwca 1930 r.). Minister ziem okupowanych w rządzie Rzeszy – Gotfried Treviranus, podczas zjazdu rewizjonistycznych organizacji w Berlinie, 10 sierpnia tego roku, powiedział m.in.: „[...] Myślimy o tym, pod jakim niegodziwym naciskiem Wilson był zmuszony do nienaturalnego odcięcia Prus Wschodnich, na jaką dziwną pozycję skazany został niemiecki Gdańsk. Przyszłość sąsiada polskiego, który swą potęgę państwową zawdzięcza w niemałej mierze krwi niemieckiej, może być dopiero wtedy zorganizowana, kiedy Polska i Niemcy nie będą trzymane w wiecznym niepokoju przez niesprawiedliwe wyznaczone granice [...]”²⁸. Podobnie wypowiedział się nieco później prezydent Rzeszy – Paul von Hindenburg, oraz przedstawiciel soldateski niemieckiej – Hans von Seeckt. Zakwestionowali oni status prawno-państwowy Górnego Śląska, szczególnie przyłączenie znacznej jego części w 1922 r. do Polski. Ostatecznie dojście Adolfa Hitlera do władzy w 1933 r. ożywiło tylko skrajnie nacjonalistyczne siły mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku do prowokacyjnych działań. Znalazło to także swój wyraz w kulturze fizycznej, szczególnie w sporcie. Jak donosiła katowicka „Polonia” z dnia 5 czerwca 1938 r., drużyny niemieckie rozgrywające spotkanie piłkarskie z polskimi drużynami z Górnego Śląska kończyły mecze okrzykiem: „Sieg Heil” i podnosiły ręce w hitlerowskim pozdrowieniu. Szczególnie w latach trzydziestych wzmógł się na Śląsku ruch na rzecz organizowania niemieckich stowarzyszeń sportowych. Przeciwwstawiał się tym zjawiskom „Sokół” śląski, dając temu wyraz podczas VIII Zlotu Sokolstwa Polskiego w Katowicach, w czerwcu 1937 r.²⁹ Edward Kubalski, prezes okręgu I dzielnicy krakowskiej „Sokoła”, w „Wiadomościach Złotowych” z tego samego roku, tak oto oceniał organizacyjne przedsięwzięcia swoich śląskich kolegów: „[...] To jeden z tych wielkich i cichych wysiłków w zmaganiu się z ościennymi zapędami, pokojowa forma tej odwiecznej walki, jaką naród polski prowadzi bez przerwy o swą całość i bezpieczeństwo granic [...]”³⁰.

²⁶ Cyt. za M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku...*, s. 8–9.

²⁷ Tamże.

²⁸ Cyt. za M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”...*, passim.

²⁹ M. Ponczek, *Kościół katolicki a „Sokół” na Górnym Śląsku 1922–1939*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 191–196.

³⁰ M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”...*, s. 9–10, por. B. Woltmann, *Polska kultura fizyczna na wschodnim pograniczu niemieckim (1919–1939)*, Poznań 1980, s. 73 i n.

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym (1922–1939)³¹ prowadziło także ożywioną działalność kulturalno-oświatową. Na uwagę zasługuje wspieranie propagandowe i finansowe idei budowy gmachu Muzeum Śląskiego w Katowicach oraz państwowego Archiwum i Biblioteki Sejmowej, organizowanie kursów języka polskiego, animowanie ruchu śpiewaczego i teatrów amatorskich (Towarzystwo Przyjaciół Teatru Polskiego). Propagowano także rodzimą twórczość sokołą. Dorobkiem literackim wyróżniał się Augustyn Świder, samorodny poeta śląski, sekretarz dzielnicy śląskiej „Sokoła”, członek redakcji „Orędzia Sokolego”. Popularyzował on w swoich utworach takie cechy charakteru, jak: hart ducha i ciała, odwagę, zaradność, męstwo, wytrwałość w dążeniu do celu, karność, zdyscyplinowanie, patriotyzm. Także publicystyka Świdra w „Orędziu Sokolim” nacechowana była dydaktyzmem obywatelsko-patriotycznym, propagującym sokołą ideę wśród szerokiego rzesz społeczeństwa śląskiego³².

Interesującym przedsięwzięciem organizacyjno-popularyzatorskim było również zakładanie przy gniazdach własnych bibliotek sokolich. Do stałych uroczystości i obchodzonych rocznic należały wieczory ku czci patrona ruchu sokolego – Tadeusza Kościuszki, wybuchu powstania listopadowego i ustanowienia Konstytucji 3 maja. Ze szczególnym jednak pietyzmem świętowano rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę, powstań śląskich oraz przyłączenia Śląska do Macierzy. Każda tego typu impreza wzbogacana była programem sportowo-artystycznym i oświatowym, przygotowywanym przez poszczególne gniazda, okręgi czy dzielnice. Nie przeszła też bez echa 250 rocznica przejazdu przez ziemię śląską wojsk króla Jana III Sobieskiego na odsiecz Wiednia. Zorganizowana w Katowicach przez Przewodnictwo dzielnicy śląskiej „Sokoła” – 25 listopada 1933 r. – uroczysta akademія miała interesujący program z przemówieniem wiceprezesa Wincentego Spaltensteina oraz z występami sporto-

³¹ Zob. Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”. Dzielnica Śląska – stowarzyszenie sportowe i społeczno-wychowawcze łączące wychowanie fizyczne, oparte przede wszystkim na ćwiczeniach gimnastycznych z działalnością kulturalno-oświatową”. Cyt. za: *Polskie organizacje społeczno-polityczne na Górnym Śląsku w latach 1918–1939*, „Leksykon Śląski”, t. 4, z. 1, Katowice 1988, s. 79–80. Prezesami dzielnicy śląskiej „Sokoła” byli: Stanisław Kobyliński (1922–1923), Józef Dreyza (1923–1932), Tomasz Kowalczyk (1932–1939). Funkcję naczelników dzielnicowych pełnili wówczas: Alfred Hamburger (1922–1932), Henryk Boryczka (1932–1939). Organem prasowym „Sokoła” był „Sokół na Śląsku” wydawany od 1922 do 1939 r. w Katowicach. Poprzednikiem tego pisma było „Orędzie Sokole”, wydawane w początku lat 20. XX w. w Bytomiu (redaktorem odpowiedzialnym pisma – Augustyn Świder), zaś redaktorem technicznym – Józef Dreyza). W autonomicznym województwie śląskim redaktorem odpowiedzialnym „Sokoła na Śląsku”, wydawanego w Katowicach, był najpierw w okresie 1922–1928 Albin Koczur, a od 1928 do 1937 r. Karol Koźlik. Natomiast w latach 1938–1939 funkcję redaktorów odpowiedzialnych pisma pełnili – Karol Koźlik i Jan Jakub Kowalczyk. Por. M. Ponczek, M. Szczerbiński, *Z dziejów prasy sportowej na Górnym Śląsku i w Zagłębiu (1920–1986)*, Katowice 1988, s. 4–5.

³² M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku. Zarys dziejów...*, s. 11.

wymi i artystycznymi³³. Dzielnica śląska „Sokoła” prowadziła również prace uświadamiającą o zgubnych skutkach nadużywania alkoholu przez młodzież, o obowiązku czystości moralnej druhów – członków związku³⁴.

Nawiązując do ostatecznego podziału Górnego Śląska w 1922 r., dokonano zmian strukturalno-organizacyjnych dzielnicy śląskiej „Sokoła”, tworząc następujące okręgi: I – piekarsko-nowobytomski, II – katowicki, III – królewsko-hucki, IV – tarnogórski, V – lubliniecki, VI – mikołowski, VII – mysłowicki, VIII – rybnicki, IX – wodzisławski, X – pszczyński. Najbardziej znanymi działaczami „Sokoła” śląskiego w okresie międzywojennym byli: prezesi dzielnicy śląskiej – Józef Dreyza i Tomasz Kowalczyk³⁵, wiceprezesi – Karol Koźlik i Wincenty Spaltenstain, naczelnik – Alfred Humburger, sekretarze – Józef Światała, Andrzej Zontek, Jan Brzeskot i Zygmunt Wójcik, zastępcy naczelnika okręgu, ewentualnie delegaci Naczelnictwa do Przewodnictwa Dzielnicy – Paweł Jarczyk³⁶, Jerzy Król, Juliusz Szydło, Józef Wesoły. Kapelanem diecezjalnym dzielnicy śląskiej „Sokoła” był ks. Jan Brandys z Chorzowa II³⁷.

W latach dwudziestych „Sokół” znajdował się pod znacznym wpływem Ligi Narodowej. Jej członkowie byli często animatorami, organizatorami i przywódcami wielu gniazd związku, decydowali o takim czy innym jego kształcie, utrzymaniu więzi gniazd śląskich z innymi dzielnicami czy regionami kraju, przede wszystkim z Galicją oraz Wielkopolską. Na Śląsku jednakże żywe były tradycje katolickie, dlatego też „Sokół” był popularny w środowiskach związanych z oddziaływaniem i polityką chrześcijańskiej demokracji. Jeszcze jesienią 1925 r. w numerze 10–11 „Sokoła na Śląsku”, w artykule *Sokolstwo a militarizm*, piętnowano przedkładanie przysposobienia obronnego nad wychowanie fizyczne i ideowo-moralne w działalności organizacji. „Pewne prądy polityczne [...] chcą stworzyć z nas wojsko, sportowców czy coś podobnego, a samo wfspychają na sam koniec. Nie jestem wcale przeciwnikiem wyszkolenia wojskowego – pisał autor A. Zontek – ograniczyć go trzeba jednak do tego wyszkolenia, które jest niezbędne dla każdego obywatela tak, jak to pisał onegdaj E. Kubalski w numerze 5 «Przeglądu Sokolego» z 1922 r. «Militaryzm jako taki nie jest naszym zadaniem. Celem sokolstwa było i pozostanie na zawsze pełne wychowanie, w szczególności pod względem fizycznym i moralnym»³⁸.

³³ Tamże, s. 12.

³⁴ Tamże.

³⁵ *Ludzie „Sokoła” w służbie Polsce na Górnym Śląsku*, [w:] *Kraków–Zakopane 11–13 czerwca 2004 r. Krajowy Zlot Sokolstwa Polskiego. 110 lat TG „Sokół” w Zakopanem*, Kraków 2004, s. 125–132.

³⁶ M. Ponczek, *Działalność niepodległościowa i sokola Pawła Jarczyka na Górnym Śląsku*, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe” 1993, nr 4, wyd. AWF, Katowice, s. 113–122.

³⁷ Tamże, k. 8. Por. M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku...*, s. 13.

³⁸ Cyt. za M. Ponczek, jw., s. 13.

Ten sam autor w numerze czerwcowym, w roku zamachu majowego, pisał w „Sokole na Śląsku”: „Musimy teraz zdać sobie sprawę, dokąd dążymy, jakie są nasze drogi, by nie zboczyć z obranego kierunku, realizując program na całej linii. Musimy sobie także uzmysłwić nasze posłannictwo w wychowaniu fizycznym, dostosować go do obecnych warunków i położenia politycznego państwa [...]”. Józef Dreyza, w tym samym wydaniu pisma, odważnie skonstatował, iż „rok 1926 wyrządził Polsce największą krzywdę, wprowadzając rozdwój i rozdźwięki w narodzie oraz wojsku. Sokoli i kardynalna cnota, posłuch i karność! «Sokół» stał zawsze na straży niepokalanej czystości ducha i ciała narodu i granic Rzeczypospolitej, dochowania wiary hasłem sokolim, praworządności i świętości złożonej przysięgi. Czuj duch sokoli!”³⁹ Ostatecznie w oświadczeniu czerwcowym z 1926 r. dzielnica śląska „Sokoła” opowiedziała się za obroną ładu i porządku w państwie. Wezwała sokoła brać do rozwagi, posłuszeństwa przysiędze i niedziałania na własną rękę⁴⁰.

Mimo oficjalnych deklaracji i wypowiedzi czołowych przedstawicieli związku ruch sokoli pozostawał pod organizacyjnymi i ideologicznymi wpływami zarówno endecji, chadecji, a nawet Narodowej Partii Robotniczej. Rolę jednak nadrzędną, nadzorującą, odgrywała Narodowa Demokracja⁴¹.

Z chwilą ugruntowania się rządów sanacji Towarzystwa Gimnastyczne wraz z całym obozem narodowym przeszły do tzw. pasywnej opozycji, która utrzymywała się aż do września 1939 r. Jak pisze Bogusław Grusiewicz: „[...] zdarzające się ekscesy «Sokoła» z praworządnymi organizacjami dotyczyły przeważnie jego zatargów z sanacyjnym «Strzelcem». Na Śląsku, między wojewodą Michałem Grażyńskim a stronnictwami opozycyjnymi dochodziło do wyraźnej konfrontacji. Uwidocznili się to w Sejmie Śląskim. Dzięki swej polityce Grażyński był przyczyną rozłamu zarówno w szeregach chadecji, jak i PPS. Spowodowało to w rezultacie odsunięcie wszystkich organizacji, niemających programu prosanacyjnego, od wpływu na życie polityczne w tym regionie kraju [...]”. Taka polityka nie sprzyjała społeczeństwu polskiemu na Śląsku. Pomagała odradzaniu się wrogich Polsce niemieckich sił nacjonalistycznych.

„Sokół” na Śląsku widział grożące Polsce niebezpieczeństwo ze strony Niemiec. Druhowie Sokoli protestowali przeciwko germańskim zakusom na rdzenie polskie ziemie, szczególnie tu – na ziemi górnośląskiej. W „Odezwie Prezesa Związku Sokolstwa Polskiego” płk. dypl. F. Arciszewskiego, wydanej w styczniu 1937 r., wyraźnie podkreślono związek tej piastowskiej dzielnicy z Macierzą. „[...] 15 lipca 1937 r. – czytamy w dokumencie – kończy się okres przejściowy i Górny Śląsk pozostanie bez kontroli międzynarodowej pod wyłączną opieką Polski [...]. Wraca więc ziemia Piastów, już całkiem ostatecznie – bez

³⁹ „Sokół na Górnym Śląsku” 1926, nr 6, s. 3.

⁴⁰ Tamże s. 3–4.

⁴¹ M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku. Zarys dziejów...*, s. 14.

zastrzeżeń, do Polski [...]”⁴². Grożące Polsce niebezpieczeństwo ze strony Niemiec w latach międzywojennych nie było pozbawione podstaw. Przekonało się o tym społeczeństwo II Rzeczypospolitej 1 września. Oceniając związki „Sokoła” górnośląskiego z geografia polityczną Polski Niepodległej, należy stwierdzić, iż w okresie międzywojennym obejmującym w polskiej części Górnego Śląska lata 1922–1939 nie zatracił on swego narodowo-chrześcijańskiego charakteru. Starał się być wierny pryncypialnym założeniom ideowym towarzystwa, które od 1895 r. podstawą swej działalności uczyniło walkę o polskość, język i kulturę narodową, o zorganizowany system kultury fizycznej⁴³.

II. Sport i wybrane formy kultury fizycznej na Górnym Śląsku w latach II Rzeczypospolitej (1922–1939)

1

W okresie międzywojennym patronaty sportowe Polskiego Komisarjatu Plebiscytowego i Naczelnej Rady Ludowej na Górnym Śląsku⁴⁴ „[...] zastąpione zostały *mecenatem władz miejskich* (ich członkowie zasiadali w zarządach powstających klubów sportowych KS «Pogoń» Katowice, KS «Poniatowski» Godula, Nowomiejskim Klubie Tenisowym). Dotyczyło to również *mecenatu przemysłowego* (zapoczątkowanego przez kopalnię «Giesche» w Janowie – nad Towarzystwem Pływackim «23» Giszowiec-Nikiszowiec, kontynuowanego przez Polskie Kopalnie Skarbowe – nad Federacją Towarzystw Gimnastyczno-Sportowych). Do tej federacji należało 9 kół zakładowych. Odnosiło się to także do *mecenatu kościelnego* (od 1925 i 1926 r. – w Stowarzyszeniach Młodzieży Polskiej, organizacji założonej wcześniej przez ks. Wawrzyńca Puchera (1871–1941), proboszcza z Dąbrówki Małej) i *mecenatu partii politycznych* (Polskiej Partii Socjalistycznej – nad Stowarzyszeniem Kulturalno-Oświatowym Młodzieży Robotniczej «Siła» oraz Narodowej Partii Robotniczej – nad Związkiem Młodzieży Polskiej «Jedność»)⁴⁵. Mecenaty – władz miejskich Katowic, ko-

⁴² Por. tamże, s. 15, oraz relację Pawła Chróścza, działacza górnośląskiego „Sokoła” z 1986 r. [w:] Składnica Akt Zakładu Historii Fizycznej Katedra Humanistycznych Podstaw Kultury Fizycznej AWF im. Jerzego Kukuczki w Katowicach.

⁴³ Por. M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne na Górnym Śląsku. Zarys dziejów...*, s. 15; tegoż, *Znaczenie niektórych źródeł kościelnych dla częściowego odtwarzania historii „Sokoła” (na Śląsku, Ziemi Pszczyńskiej i Łódzkiej)*, [w:] *Z dziejów Towarzystw Gimnastycznych „Sokol”*, pod red. Z. Pawluczuka, s. 270–273.

⁴⁴ Przed I wojną światową na Śląsku nie istniały jeszcze polskie kluby sportowe. Por. M. Ponczek, *Początki sportu na Górnym Śląsku do zakończenia I wojny światowej*, [w:] *Studia i materiały do ćwiczeń i seminariów dla studentów AWF. Historia i organizacja kultury fizycznej*, pod red. L. Gondka, Gdańsk 1996, s. 22–23.

⁴⁵ Cyt. za A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku 1896–1996*, Katowice 1997, s. 18. Wcześniej w 1920 r. – w Bytomiu, działacze „Sokoła” (z Edmundem Grabianowskim) założyli Towarzy-

ścielny i partii politycznych, przyczyniły się w latach międzywojennych II Rzeczypospolitej do zajęcia przez województwo śląskie czołowego miejsca w sporcie (po Warszawie)⁴⁶.

Niemieckie organizacje sportowe (w tym piłki nożnej) po wkroczeniu na polski Śląsk – Związku Byłych Powstańców (boisko KS „Diana” Katowice) rozwiązały się (wiosną 1923 r.). Kluby niemieckie (zwłaszcza piłkarskie) spolszczyły się bądź też zmieniały swoje nazwy. W rezultacie połączyły się z Górnośląskim Okręgowym Związkiem Piłki Nożnej. Na przełomie 1923 i 1924 r. nastąpiła odbudowa futbolu w powiecie tarnogórskim (KS „Śląsk” Tarnowskie Góry, „Ruch” Radzionków, „Odra” Miasteczko Śląskie), pszczyńskim (KS „Naprzód” – obecnie AKS „Mikołów”, „Pogoń” Ornontowice, „Orzeł” Mokre) i w rybnickim (KS „Naprzód”, „23” Rydułtowy, „Concordia” Knurów, „23 Czerwionka”)⁴⁷. W 1924 r. (przed VIII Letnimi Igrzyskami Olimpijskimi w Paryżu) Amatorski Klub Sportowy (z Królewskiej Huty) zdobył Puchar Plebiscytowy, a Emil Görnitz (bramkarz („1FC” Katowice) otrzymał nominację do polskiej kadry olimpijskiej. W igrzyskach paryskich nie wystąpił. Był bramkarzem rezerwowym⁴⁸. Casus Görnitza – jak podaje Antoni Steuer – wyzwolił u niemieckich działaczy sportowych chęć przejęcia katowickiej centrali piłkarskiej w swoje ręce. Kres temu położył prezes GOZPN Stanisław Flieger. Wstrzymał on tendencję mniejszości niemieckiej do kontrolowania opłat skarbowych w związku⁴⁹.

Z innego źródła wynikało, że Policyjny Klub Sportowy (powstały w 1924 r.) posiadał jedyny w Katowicach stadion z krytymi trybunami. Szermierze tego klubu (Antoni Sobik, Rajmund Karwicki, Teodor Zaczyk) byli reprezentantami Polski (w późniejszym okresie nawet olimpijczykami)⁵⁰. W kwietniu 1923 r. (podczas otwarcia boiska KS „Jedność” Michałkowice) zorganizowano turniej futbolowy z udziałem m.in. KS „Wawel” Kraków, „Pogoń” Katowice, „Zgoda” Brzeziny, „Orzeł” Józefowiec i KS „Huta Laura”⁵¹. Zapaśnicy górnośląscy (m.in. Ryszard Błażyca, Jan Gałuszka, Leon Mazurek) byli mistrzami Polski w latach 1925–1926⁵². W boksie wyróżniały się kluby śląskie, m.in. Bokserski Klub Sportowy Katowice, „06” Mysłówice, „Slavia” Ruda Śląska i „Ruch” Chorzów⁵³.

stwo Sportowe „Polonia”. W 1922 r. klub ten został zlikwidowany przez Niemców. Por. W. Żeleśkiewicz, *Historia polskiego hokeja*, Krynica Zdrój 2006, s. 312.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ A. Steuer, op. cit., s. 20. Zob. też P. Czado, *Początki piłki nożnej w Katowicach*, [w:] M. Ponczek (red.), *Z dziejów polskiej i niemieckiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe” nr 18, AWF Katowice 2005, s. 53–54.

⁴⁸ Por. A. Steuer, *XXII Kultura fizyczna...*, s. 544.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ H. Rechowicz, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 143.

⁵¹ „Sportowiec Zagłębia” 1923, passim.

⁵² Również w późniejszym okresie 1927–1928 (R. Błażeja), w latach 1927–1934 J. Gałuszka i H. Ganzera (1927–1931). Zob. A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 23.

⁵³ Czołowi śląscy pięściarze – Jan Górny, Stanisław Piłat w późniejszym okresie (pod koniec lat 20. i w latach 30.) byli mistrzami Polski. Górny brał udział w mistrzostwach Europy (1930)

W polskiej części Śląska popularna była lekkoatletyka. Do 1924 r. w Górnośląskim Związku LA i Palanta zrzeszonych było 30 klubów. W 1925 r. powstał w Katowicach Polski Związek Palanta i Gier Ruchowych (od 1926 r. działał on w ramach nowej ogólnopolskiej centrali sportowej – pod nazwą Związku Polskich Związków Sportowych w Warszawie)⁵⁴. Coraz więcej zwolenników wśród górnośląskiej młodzieży zyskiwała (od 1922 r.) piłka ręczna. Tę dyscyplinę sportu, zwaną przez Polaków szczypiorniakiem, sprowadziły na Śląsk niemieckie organizacje turnerskie. Piłka ręczna (do 1926 r.) najlepiej rozwijała się w rejonie Tarnowskich Gór⁵⁵. Od 1 września 1925 r. w Państwowym Seminarium Nauczycielskim Męskim w Tarnowskich Górach rozpoczął pracę Władysław Babirecki – absolwent Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie (dzisiaj AWF), znany w polskiej części Górnego Śląska popularyzator tej dyscypliny sportu⁵⁶.

Poziom wyczynowy w województwie śląskim prezentowały także sporty wodne: Ruttowitzer Schwimmen Verein 1912 Katowice; Towarzystwo Pływackie „23” Giszowiec-Nikiszowiec oraz sekcja Żydowskiego Klubu Sportowego „Hakoah” Bielsko. Były one (od 1923 r.) członkami Krakowskiego Okręgowego Związku Pływackiego. Od 1926 r. w Katowicach działał samodzielnie Śląski Okręgowy Związek Pływacki (z 8 sekcjami i klubami pływackimi)⁵⁷. Najbardziej znaną śląską pływaczką w tym czasie była Rozalia Kajzer-Piesiur, która będąc członkinią Towarzystwa Pływackiego „23” Giszowiec-Nikiszowiec, zdobyła tytuł mistrzyni Polski w 1925 i 1926 r.⁵⁸ Na Śląsku rozwijało się również kajakarstwo. Przykładem tego może być fakt, iż pierwszym klubem kajakowym w Polsce był założony w 1924 r. w Mysłowicach Klub Składakowców i Kajakowców „Helkas”⁵⁹. Ta sama uwaga dotyczyć może kolarstwa. W 1923 r. powstał Związek Cyklistów i Motocyklistów Województwa Śląskiego, który w 1924 r. zrzeszał 14 towarzystw. Od 1922 r. śląska centrala kolarska weszła w skład Polskiego Związku Towarzystwa Kolarskiego⁶⁰.

W polskiej części Śląska prowadził działalność (od 1925 r.) Klub Motocyklowy (z siedzibą w Katowicach)⁶¹. Od 1926 r. w stolicy województwa śląskiego funkcjonowała też pierwsza strzelecka jednostka sportowa (w Polsce) dzięki aktywności Jana Hlonda, Jana Fliegera, ks. Franciszka Ścigały, Karola Koźlika,

i w Letnich Igrzyskach Olimpijskich w Amsterdamie (1928), a Piłat uczestniczył w mistrzostwach Europy (w 1934, 1937 i 1939 r.).

⁵⁴ A. Steuer, dz. cyt., s. 26.

⁵⁵ Tamże. Zob. też A. Zach, *Początki piłki ręcznej na Śląsku*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 5, pod red. B. Woltmanna, Gorzów Wlkp. 2002, s. 149–150.

⁵⁶ Por. A. Zach, dz. cyt., s. 150.

⁵⁷ A. Steuer, dz. cyt., s. 31.

⁵⁸ Por. H. Rechowicz, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 172.

⁵⁹ A. Steuer, dz. cyt., s. 32.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże, s. 33.

Jana Widucha i Jana Czaplickiego. Od 1925 r. funkcjonował w Katowicach także Harcerski Klub Narciarski⁶². W tym samym roku powstała też sekcja lawn-tenisa (usytuowana przy KS „Pogoń” Katowice)⁶³. Od 1922 r. (przy katowickiej „Pogoni”) istniała sekcja bokserska oraz sekcje – lekkoatletyczna, futbolowa, pływacka i piłki ręcznej⁶⁴. W 1924 r. w Katowicach utworzony został przez Stanisława Nogaja Klub Sportowy Urzędników Kolejowych i Celnych. Od tego roku działał też KS „Różdzeń” Katowice i Związek Szachistów. Dwa lata wcześniej (od 1922 r.) widoczny był w Katowicach również KS „Dąb” (dawniej Eiche)⁶⁵. W latach 1922–1926 uwidoczniła się więc aktywność organizacyjna różnorodnych klubów i towarzystw sportowych, rozwijających sekcje futbolowe, bokserskie, zapaśnicze, lekkoatletyczne, pływackie, kolarskie, motocyklowe, strzeleckie i tenisowe. Województwo śląskie zaczęło liczyć się w rywalizacji sportowej na obszarze II Rzeczypospolitej.

Tradycje paramilitarno-wojskowe kultury fizycznej na Górnym Śląsku okresu międzywojennego sięgają działalności Wydziału Kulturalno-Oświatowego Polskiego Komisariatu Plebiscytowego (z siedzibą w Bytomiu), a później Wydziału Wychowania Fizycznego (z Maksymilianem Wilimowskim, Józefem Dreyzą, Pawłem Jarczykiem, Augustynem Świdorskim i Alojzym Budniokiem na czele)⁶⁶. W województwie śląskim rozwinął działalność Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Strzelecki „Strzelec”, Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Działał też Związek Powstańców Śląskich, Związek Młodzieży Wiejskiej, Związek Osadników Wojskowych, Związek Ochotniczych Straży Pożarnych oraz Katolickie Zjednoczenie Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej i Komitet Społeczny Przystosowania Wojskowego dla Obrony Kraju⁶⁷.

Na podzielonym Śląsku w (latach 1922–1939) kultura fizyczna była nierzadko narzędziem polityki. Niemcy wykorzystywali swoje zwycięstwa na boiskach i na arenach sportowych do podkreślenia przewagi nad Polakami. Odezwą dzielnicy śląskiej „Sokoła” z 1922 r. świadczyła o tym, że obawy te nie były pozbawione podstaw⁶⁸. Dzielnica Śląska „Sokoła” w końcu 1923 r. liczyła 10

⁶² Tamże, s. 36.

⁶³ Tamże, s. 38.

⁶⁴ H. Rechowicz, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 154.

⁶⁵ Tamże, s. 40.

⁶⁶ M. Ponczek, *Przyczynek do studiów nad miejscem kultury fizycznej i przystosowania wojskowego w działalności niektórych polskich organizacji paramilitarno-wojskowych na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym*, „Rocznik Naukowy”, nr 24 (AWF), Katowice 1996, s. 81–82.

⁶⁷ Archiwum Akt Nowych. Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, sygn. 140/1 oraz 251-258 i 321-300, k. 64.

⁶⁸ M. Ponczek, „Sokół” na Śląsku” 1922–1933 – próba syntezy materiału publicystycznego, [w:] *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (po 1918 roku)*, pod red. E. Małolepszego, A. Nowakowskiego i M. Ponczka, Częstochowa 1997, s. 95–97. Por. M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku...*, s. 8–9. Por. tegoż, *TG „Sokół” na Górnym Śląsku...*, s. 9–10.

okręgów, 128 gniazd i 7649 członków – w tym 6501 mężczyzn i 1148 kobiet (z tego ćwiczących 2017 mężczyzn, 831 kobiet i 3354 młodzieży)⁶⁹. Prezesem śląskiej centrali sokolej był w tym czasie Józef Dreyza, wiceprezesem – Tomasz Kowalczyk, a naczelnikiem – Alfred Hamburger. W „Sokole” uprawiano głównie gimnastykę (również gry sportowe, zabawy ruchowe, kolarstwo, szermierkę, zapasy, sporty zimowe, lekkoatletykę, pływanie). W województwie śląskim w dziedzinie kultury fizycznej (do 1926 r.) widoczny był Związek Harcerstwa Polskiego. W Katowicach działał od 1922 r. inspektorat harcerski. W marcu 1924 r. harcerstwo śląskie podzielone zostało na chorągiew męską i żeńską (przy szkołach powszechnych aktywność przejawiało 12 drużyn, zaś przy gimnazjach 6, a w szkołach rzemieślniczych 14, natomiast w miejskich 7)⁷⁰. Zaowocowało to powstaniem, z inicjatywy Gustawa Rokity, Harcerskiego Klubu Sportowego. Utworzono też Harcerski Klub Narciarski⁷¹.

Dużą popularnością wśród młodzieży śląskiej skupionej wokół Kościoła rzymskokatolickiego cieszyła się kultura fizyczna. Uprawiana była w ramach działalności Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej i Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Żeńskiej (w polskiej części Śląska skupiona została w ramach ogólnopolskiej katolickiej centrali występującej pod nazwą Zjednoczenia Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej – zwanej inaczej Zjednoczeniem Młodzieży Polskiej)⁷². Młodzież katolicka zrzeszona w polskiej części Śląska (od 1920 r.) w Śląskim Związku Młodzieży Polskiej liczyła około 3,3 tys. członków. Rozwijała się dzięki naczelnikom sportowym (m.in. K. Krawczykowi z Królewskiej Huty, F. Swobodzie z Katowic, J. Knapikowi z Mysłowic, W. Madeji z Kochłowic, J. Głombicy z Tarnowskich Gór, W. Kani z Mikołowa i M. Czaplickiemu z Rybnika). Aktywnie angażowała się w organizację zawodów sportowych i urządzenie wycieczek oraz budowę własnych boisk (w ramach obchodów Dni Młodzieży)⁷³. Dane dotyczące diecezji śląskiej z 1926 r. wskazywały na to, iż w katolickich organizacjach młodzieży męskiej polskiej części Śląska były 22 kółka oświatowe, 11 religijnych, 33 śpiewacze, 60 sportowych, 10 abstynenckich, 9 zawodowych, 6 muzycznych i 3 robót ręcznych (zorganizowano

⁶⁹ H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna na Śląsku...*, s. 113.

⁷⁰ Aktywność przejawiały również gromady zuchowe, których było raptem 4. Dane za H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna na Śląsku...*, s. 118–119.

⁷¹ Tamże, s. 120–121.

⁷² Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (dalej: AAKat.). Protokoły i sprawozdania Śląskiego Związku Młodzieży Polskiej, bez sygn., bez pag.; M. Ponczek, *Kultura fizyczna w polskich katolickich organizacjach młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Katowice 1997, s. 89–96. Zob. tegoż, *Głosa źródłowa o miejscu kultury fizycznej w polskich i niemieckich organizacjach młodzieżowych Górnego Śląska w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów polskiej i niemieckiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku...*, s. 125–137.

⁷³ AAKat. Spis Stowarzyszeń Śląskiego Związku Młodzieży Polskiej, bez sygn., b. pag. Zob. M. Ponczek, *Kultura fizyczna w polskich Katolickich organizacjach młodzieżowych...*, s. 89–90.

też 227 wycieczek)⁷⁴. Istnienie 60 kółek sportowych w diecezji katowickiej świadczyło o rosnącej roli szeroko pojętej kultury fizycznej w środowisku młodzieżowym Kościoła rzymskokatolickiego na Górnym Śląsku.

W województwie śląskim (od 1924 r.) działały Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowe Młodzieży Robotniczej oraz okręgi i gniazda TG „Sokół” i oddziały Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego⁷⁵ (będące pod wpływem polityczno-ideologicznym Polskiej Partii Socjalistycznej). W Zawodziu (obecnej dzielnicy Katowic od 1922 r.) rozpoczęło statutową aktywność Stowarzyszenie Młodzieży Robotniczej „Siła” (działające m.in. w ramach sekcji gimnastycznych, paramilitarno-sportowych, szachowych i krajoznawczych)⁷⁶. W cieniu Narodowej Partii Robotniczej rozpoczynał działalność Związek Młodzieży Pracującej Jedność (od 1923 r.). Kultura fizyczna stanowiła w pracy organizacyjnej tego stowarzyszenia liczący się element aktywności⁷⁷.

W maju 1926 r. marszałek Józef Piłsudski przejął ponownie władzę w II Rzeczypospolitej. W polskiej części Śląska zaczęto odtąd zwracać baczniejszą uwagę na konieczność kształtowania tężyzny fizycznej społeczeństwa (szczególnie w aspektach utylitarno-obronnych). Świadczyła o tym m.in. publicystyka miesięcznika dzielnicy śląskiej „Sokoła” – „Sokół na Śląsku”. Zmiana sytuacji politycznej w Polsce (spowodowana wydarzeniami politycznymi 1926 r.) stała się przyczyną istotnych przewartościowań wśród społeczności polskiej Śląska. Zwrot polityczny 1926 r., a wraz z nim dojście do władzy kręgów wojskowych (związanych z Józefem Piłsudskim) spowodowały, że odtąd sprawy dotyczące kultury fizycznej (szeroko pojmowanego wychowania fizycznego) zależne były bardziej od sprawującej władzę sanacji oraz sympatyzującego z nią obozu legionowego⁷⁸. Kultura fizyczna stała się odtąd narzędziem wychowania obywatelskiego i patriotycznego Polaków⁷⁹ (co znajdzie swój wyraz w prowadzonej polityce państwa polskiego po roku 1926⁸⁰ – do wybuchu II wojny światowej włącznie). Dodajmy, że od 1926 r. w województwie śląskim ukształtował się państwowy mecenat sportowy. Reprezentował go WUWFiPF. Instytucją tą kie-

⁷⁴ AAK. Spis stowarzyszeń ŚZMP (1926) bez sygn., bez pag., M. Ponczek, *Glosa źródłowa*, s. 125–126.

⁷⁵ H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna na Śląsku...*, s. 129–130.

⁷⁶ Tamże, s. 130.

⁷⁷ Tamże, s. 135.

⁷⁸ M. Ponczek, „Sokół na Śląsku” 1922–1939..., s. 96–97. Por. E. Długajczyk, *Sanacja Śląska (1926–1939). Zarys dziejów politycznych*, Katowice 1983, s. 83 i n., oraz B. Grusiewicz, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na Górnym Śląsku w latach 1918–1939*, (praca doktorska) AWF Kraków 1981, s. 179–180 i n.

⁷⁹ Zob. D. Dudek, *Józef Piłsudski wobec kultury fizycznej (1910–1935)*, Kraków 2004, s. 39–50 oraz 51–66 i 67–89.

⁸⁰ L. Szymański, *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1995, s. 7–27 oraz 69–88 i 89–96.

rował wojewoda śląski Michał Grażyński⁸¹. Z kolei Śląskiej Radzie Sportowej przewodniczył dr Tadeusz Saloni. Należy też zgodzić się z tezą, iż demokratyczny w swej formie model kultury fizycznej umożliwiał działalność i funkcjonowanie pozostałych mecenatów sportowych (miejskiego, przemysłowego, kościelnego i partii politycznych). Najbardziej jednak aktywną formę kultury fizycznej stanowił (w tym okresie i na wspomnianym obszarze) sport (przede wszystkim piłka nożna, boks, zapasy, strzelectwo, tenis, pływanie, piłka ręczna, lekkoatletyka, częściowo sporty motorowe, kolarstwo i kajakerstwo).

W upowszechnianiu poszczególnych dyscyplin sportowych (rozwijanych w klubach) dużą rolę (od 1922 do 1926 r.) odegrał mecenat władz miejskich oraz mecenat przemysłowy i kościelny. Zauważalne ślady kultury fizycznej (choć w wyrażnie mniejszym stopniu niż w klubach sportowych) widoczne były w działalności niektórych organizacji społecznych (m.in. młodzieżowych). Dużą rolę na tym polu odegrało TG „Sokół” oraz niektóre organizacje paramilitarne i kombatanckie, wreszcie harcerstwo i stowarzyszenia skupione wokół Kościoła rzymskokatolickiego, w pewnym stopniu również partii politycznych (przede wszystkim PPS i Narodowej Partii Robotniczej).

Zwrot polityczny roku 1926 związany z ponownym przejęciem władzy przez marszałka Józefa Piłsudskiego wpłynął stymulująco na rozwój polskiej kultury fizycznej w II Rzeczypospolitej. Stała się ona bardziej widoczna także i na polskim Śląsku. W rozwoju międzywojennego sportu szkolnego województwa śląskiego zasłużyli się nauczyciele wychowania fizycznego – Władysław Babirecki (z Tarnowskich Gór), Franciszek Huczarek, Stefan Kisieliński, Janusz Szeliga-Zuławski, Cecylia Malczykówna (z Katowic), Henryk Szymoński (z Chorzowa), Paweł Krawczyk (z Pszczyny). W latach szkolnych 1926/1927 i 1934/1935 sport zorganizowany był w 8 międzyszkolnych klubach sportowych. Posiadały one swoje siedziby w Katowicach, Chorzowie, Rudzie Śląskiej, Tarnowskich Górach, Pszczynie, Cieszynie i Bielsku⁸². Od 1927 r. Związek Piłki Nożnej przemianowany został w Śląski Okręgowy Związek Piłki Nożnej (dalej: Śl. OZPN). W 1938 r. powstał Autonomiczny Podokręg Robotniczych Klubów Sportowych Województwa Śląskiego. W 1938 r. śląska centrala futbolowa liczyła ponad 300 klubów⁸³. Klubami, które grały w ekstraklasie lub też szczyły się reprezentantami Polski, były: „Naprzód” Lipiny, „Dąb” Katowice, „Śląsk” Świętochłowice, AKS Chorzów, Policyjny KS „Pogoń” Katowice i „1 FC” Katowice. Z klubów tych wywodziło się kilku olimpijczyków (Ewald Dytko „Dąb” Katowice, reprezentant Polski, uczestnik XI Letnich Igrzysk Olimpijskich w Berlinie w 1936 r. i mistrzostw świata w 1938 r.; Hubert God „Śląsk” Świętochłowice, reprezentant Polski z 1936 r.; Teodor Peterek – „Śląsk” Świętochłowice, reprezentant Polski,

⁸¹ H. Rechowicz, *Wojewoda Śląski Michał Grażyński*, Kraków 1988, passim; A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 18–19.

⁸² A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku 1896–1996*, Katowice 1997, s. 19.

⁸³ W 1925 r. było ich 101.

uczestnik igrzysk berlińskich; Ryszard Piec – „Naprzód” Lipiny, reprezentant Polski, olimpijczyk z 1936 r.; Gerard Wodarz⁸⁴ – „Ruch” Chorzów, reprezentant Polski i olimpijczyk z 1936 r.⁸⁵ Przyczynili się oni do zajęcia przez Polskę w 1936 r. 4 miejsca podczas XI Letnich Igrzysk Olimpijskich w Berlinie⁸⁶.

Polski Związek Ciężkiej Atletyki (z siedzibą w Katowicach) zapewnił udane starty śląskim zapaśnikom i ciężarowcom na arenie międzynarodowej (od 1927 r. – zapaśnikom w mistrzostwach Europy; od 1937 r. – sztangistom w pierwszych międzynarodowych meczach ciężarowców)⁸⁷. W mistrzostwach Europy w zapasach uczestniczyli nadto (z województwa śląskiego) – Jan Breitkopf, Ryszard Dworak, Teodor Krysmalski, Paweł Ruda, Henryk Staniczek. W mistrzostwach Europy ciężarowców wzięli udział dodatkowo Ernest Frychel i Wilhelm Mańka. Do czołowych sztangistów Polski należeli Ślązacy: Józef Russek, Wilhelm Augustyn, Stefan Niedziela, Ludwik i Franciszek Style oraz Jan Kopton⁸⁸.

Sportowcy województwa śląskiego (po 1926 r.) odnotowali ponadregionalne osiągnięcia w sportach wodnych, przede wszystkim w pływaniu. Helmut Barysz (zawodnik „Pogoni” Katowice) i Joachim Karliczek („EKS” Katowice) wystąpili podczas igrzysk berlińskich 1936 r., a Rozalia Kajzer-Piesiur (sportsmenka

⁸⁴ W *100-lecie Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego i 75-lecie Polskiego Komitetu Olimpijskiego*, pod red. J. Lipca, Kraków 1994, s. 144–145. Zob. też J. Waloszek, *Udział sportowców z Górnego Śląska w igrzyskach olimpijskich i w piłkarskiej reprezentacji Polski w okresie międzywojennym*, [w:] *Logos i etos polskiego olimpiizmu...*, passim.

⁸⁵ Dodajmy nadto, że reprezentantami Polski podczas piłkarskich mistrzostw świata (1938) byli Ślązacy – Ewald Dytko, Wilhelm Góra, Leonard Piątek, Ryszard Piec, Erwin Nyc, Gerard Wodarz, Ernest Wilimowski. Por. D. Smolorz, P. Czado, J. Waloszek, G. Bębniak, W. Łastowiecki, *Górnoślązacy w polskiej i niemieckiej reprezentacji narodowej w piłce nożnej – wczoraj i dziś. Sport i polityka na Górnym Śląsku w XX wieku*, Gliwice-Opole 2000, s. 21 i n.

⁸⁶ Zob. A. Steuer, dz. cyt., s. 20–22 oraz W. Klimontowicz, *Ruch olimpijski na terenie Śląska i Zagłębia. Leksykon Olimpijczyki 1924–1994*, Katowice 1996, passim. „Ruch” Chorzów zdobył pięciokrotnie tytuł mistrza Polski w piłce nożnej (1934, 1935, 1936, 1938). W latach międzywojennych w ekstraklasie futbolowej występowały jeszcze cztery kluby sportowe – „Dąb” Katowice, „IFC” Katowice i „Śląsk” Świętochłowice, „AKS” Chorzów.

⁸⁷ Por. A. Steuer, *Dzieje śląskiej atletyki na Górnym Śląsku 1878–1945*, Katowice 1986, passim. Dodajmy w tym miejscu, że w okresie 1930–1939 prezesem śląskiej i ogólnopolskiej centrali ciężkiej atletyki był prezydent Katowic, dr Adam Kocur. Zapaśnik Ryszard Błażycza był 2-krotnym uczestnikiem mistrzostw Europy w 1927 i w 1931 r. 5-krotnym reprezentantem Polski 1927–1933, również uczestnikiem IX Letnich Igrzysk Olimpijskich w Amsterdamie w 1928 r. (zob. dodatkowo M. Ponczek, *Sportowcy z województwa śląskiego w polskiej reprezentacji olimpijskiej okresu międzywojennego*, [w:] *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki*, pod red. H. Rechowicza, Katowice 1994, s. 39); zapaśnik Jan Gałuszka (z „Sokoła” Katowice) był 9-krotnym reprezentantem Polski 1927–1937, uczestnikiem mistrzostw Europy w 1927 r. (4 miejsce) oraz olimpijczykiem z Amsterdamu – 1928; zapaśnik Leon Mazurek – był mistrzem Polski w 1925 r. oraz olimpijczykiem z Amsterdamu (1928); Henryk Ganzera – zapaśnik (z „Sokoła” Katowice) – uczestnikiem IX Letnich Igrzysk w Amsterdamie (1928); 5-krotnie zdobył tytuł mistrza Polski 1927–1931.

⁸⁸ A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 23.

Towarzystwa Pływackiego „23” Giszowiec-Nikiszowiec) była reprezentantką Polski w mistrzostwach Europy (1927) oraz uczestniczką zawodów olimpijskich w Berlinie (1936). Pięciokrotnie zwyciężyła w mistrzostwach Polski w 1927 r., trzykrotnie w 1928 r. i jeden raz w 1929 r. Do polskiej czołówki pływackiej należeli – Magdalena Jarkulisz, Oskar Hallor, Adam i Zofia Szczepańscy, Jan Jędrysek, Ewald Heidrich, Rudolf März i Wilhelm Breguła. Wyróżniającymi się działaczami (w pływaniu) byli: Feliks Berlik, Karol Skupin, Leon Kazimierzczak i Stefan Jaśkiewicz⁸⁹.

W województwie śląskim popularne było kolarstwo. W 1934 r. Związek Cyklistów Województwa Śląskiego przemianowany został w Śląski Okręgowy Związek Kolarski. Sekcje rowerowe rozwijały się przy Policyjnym Klubie Sportowym w Katowicach, w KS „Dąb” Katowice, w KS Kopalnia „Pokój” Nowy Bytom i w KS „Slavia” Ruda Śląska⁹⁰. Widoczne były także sporty motorowe. Od 1931 r. działał tam Śląsko-Dąbrowski Okręg Polskiego Związku Motocyklowego. Działalność statutową zaktywizowały kluby i sekcje Stowarzyszenia Robotniczych Klubów Sportowych. Utrzymywały one kontakt i współpracę z innymi robotniczymi stowarzyszeniami i związkami sportowymi w kraju i za granicą. Robotnicze Kluby Sportowe (RKS) działały m.in. w Katowicach, Chorzowie, Radzionkowie, Nowym Bytomiu, Kochłowicach, Szarleju, Świętochłowicach, Hajdukach Wielkich i Bytkowie⁹¹.

Wraz z wybudowaniem sztucznego toru łyżwiarskiego w Katowicach (1930) coraz bardziej rozwijającą się dyscypliną sportową w polskiej części Śląska stawał się hokej na lodzie (Śląski Okręgowy Związek Hokeja na Lodzie zrzeszał od 1931 r. 6 klubów). Ślązak Lucjan Kulej oraz pochodzący ze Śląska Zaolziańskiego Mieczysław Kasprzycki – byli polskimi olimpijczykami w tej dyscyplinie sportu (1936)⁹². Pierwszy klub hokeja na trawie powstał w Katowicach (1927–1928). Przy Związku Nauczycielstwa Polskiego w Siemianowicach utworzony został (1934) KS „Ognisko” (wszedł on w skład Polskiego Związku Hokeja na Trawie). Klub ten w latach 1927 i 1930 był mistrzem Polski (pięciu jego członków wystąpiło w międzypaństwowym meczu z Czechosłowacją w 1929 r.)⁹³.

W województwie śląskim (do 1939 r.) rozwijała się również lekkoatletyka. Uprawiana była głównie w Związku Strzeleckim „Strzelec”, Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” i w Katolickich Stowarzyszeniach Młodzieży Męskiej i Żeńskiej⁹⁴, jak też w klubach Śląskiego Okręgowego Związku Lekkoatletycz-

⁸⁹ Tamże, s. 31.

⁹⁰ Tamże, s. 33.

⁹¹ Tamże, k. 24–25.

⁹² Tamże. APKat, Śląski Okręgowy Związek Hokeja na Lodzie, sygn. 115, k. 10. Zob. dodatkowo *Zimowe Igrzyska Olimpijskie 1924–1988*, Zabrze 1991 r., s. 20–26.

⁹³ Por. A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 37.

⁹⁴ M. Ponczek, *Kultura fizyczna w polskich katolickich organizacjach młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Katowice 1997, s. 89 i k.; *Działalność Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej*

nego⁹⁵. W 1937 r. na obszarze polskiego Śląska działało 37 klubów lekkoatletycznych. Gimnastyka towarzyszyła sportowi na Śląsku do wybuchu II wojny światowej. Działo się to dzięki sekcjom gimnastycznym „Sokoła” działających na Śląsku. W 1934 r. w Budapeszcie Klara Sierońska zdobyła w ćwiczeniach na poręczach złoty medal. Gimnastyczki z „Sokoła” były uczestniczkami XI Letnich Igrzysk Olimpijskich (1936). Zdobyły one w berlińskich zawodach szóste miejsce⁹⁶. Wśród mężczyzn – osiągnięcia sportowe w gimnastyce lat międzywojennych odnotowali: Wilhelm Breguła, Paweł Gaca, Bernard Gryszka i Wilhelm Szlosarek⁹⁷. Rozwijało się również strzelectwo. Bractwa kurkowe z tego regionu wzięły udział w IV Ogólnopolskim Kongresie Kurkowym Bractw Strzeleckich w Polsce (na strzelnicy w parku Kościuszki w Katowicach). Nową strzelnicę wybudowano na basenie Buglowizna (w okresie 1937–1938)⁹⁸. Od 1938 r. przy Chorągwi Śląskiej ZHP w Katowicach działał Klub Strzelecko-Łucniczny.

W 1930 r. utworzone zostało w Katowicach Śląskie Towarzystwo Łyżwiar-skie. Znanymi łyżwiarzami śląskimi byli w tym czasie m.in. – Edyta Popowicz, Artur i Paweł Breslauerowie, Stefania i Erwin Klausowie, Walter Grobert, Erna Schreiber. Stefania i Erwin Klausowie zajęli 4 miejsce podczas mistrzostw Europy juniorów (1938) i 5 – miejsce w mistrzostwach Europy seniorów⁹⁹. Siermierz – Antoni Sobik, Teodor Zaczyk oraz Jerzy Snopek należeli do czołówki tej dyscypliny sportu w Polsce. Istniejąca w latach dwudziestych XX w. sekcja tenisa ziemnego przekształcona została w 1935 r. w Klub Tenisowy „Pogoń” (Katowice). W 1929 r. utworzono Zrzeszenie Śląskich Stowarzyszeń Tenisowych, które zostało (w 1931 r.) przekształcone w Śląski Okręgowy Lawn-Tenisowy (zrzeszający w 1939 r. 19 klubów). W 1938 r. związek ten w trakcie Pucharu Davisa był organizatorem meczu Polska–Dania (na kortach Klubu Tenisowego „Pogoń”). Tenis stołowy uprawiany był przeważnie w oddziałach Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej oraz w żydowskich i niemieckich klubach sportowych. Od 1931 do 1939 r. oddział Śląski Okręgowego Związku

i Żeńskiej w dziedzinie kultury fizycznej na Górnym Śląsku w II Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 3, pod red. B. Woltmanna. Polskie Towarzystwo Naukowe Kultury Fizycznej. Sekcja Historii Kultury Fizycznej. Instytut Wychowania Fizycznego Poznańskiej AWF w Gorzowie Wlkp., Gorzów Wlkp. 1998, s. 66–67. Zob. też H. Rechowicz, *Sport na Górnym Śląsku do 1939 roku*, Katowice 1997, s. 162–163.

⁹⁵ H. Rechowicz, *Sport na Górnym Śląsku...*, s. 163.

⁹⁶ Były to zawodniczki „Sokoła” Załęże (Katowice): A. Cichocka, S. Krupowa, M. Majowska, W. Noskiewiczówna, J. Skirlińska i J. Wojciechowska. Zob. J. Gaj, K. Hądzelek, dz. cyt., s. 148–149.

⁹⁷ Na kolejnych mistrzostwach świata (1938) polskie gimnastyczki zdobyły brązowy medal. Por. J. Gaj, K. Hądzelek, dz. cyt., s. 148 i n. Zob. też B. Woltmann, J. Gaj, *Sport w Polsce 1919–1939*, Gorzów Wlkp. 1997, passim.

⁹⁸ Tamże, s. 35. Por. też APKat. Związek Strzelecki „Śląsk”. Sprawozdanie Zarządu Komendy Podokręgowego Związku Strzeleckiego za lata 1937–1939, sygn. r. k. 1–32.

⁹⁹ Tamże, s. 36–37. Z. Głuszek, *Polscy olimpijczycy. Leksykon 1924–1972*, Warszawa 1976, passim.

Table-Tenisa organizował zawody okręgowe w ramach mistrzostw tej dyscypliny sportowej¹⁰⁰.

W województwie śląskim popularne były także brydż, szachy i kręglarstwo¹⁰¹. Ta sama uwaga dotyczy również narciarstwa. Harcerski Klub Narciarski w Katowicach przyłączył się w 1927 r. do sekcji narciarskiej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego w Katowicach. Struktura ta dała (w 1928 r.) początek Śląskiemu Klubowi Narciarskiemu. W 1930 r. zrzeszał on 909 członków (był największą tego rodzaju jednostką na terenie II Rzeczypospolitej)¹⁰². Podczas IV Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Garmisch-Partenkirchen (1936) wystąpił Teodor Weinschenk oraz Jan Czeczor (z koła Śląskiego Klubu Narciarskiego w Jaworzynce). W rok później (1937) – jako pierwszy Ślązak – zdobył on mistrzostwo Polski w narciarstwie (w biegu na 50 km). W 1939 r. był też brązowym medalistą w biegu patrolowym podczas mistrzostw świata w Zakopanem (wraz z pochodzącymi również ze Śląska – Janem Haratykiem i Janem Wawrzaczem).

Sport na Śląsku (w jego polskiej części 1927–1939) rozwijał się intensywnie. Stanowił on najatrakcyjniejszą formę kultury fizycznej. Przyciągał do niej młodzież zarówno polską, jak i proveniencji niemieckiej oraz częściowo żydowskiej. Wspomnianemu kultywowaniu sportu towarzyszył również (w województwie śląskim) instytucjonalny rozwój olimpizmu. Przykładem tego było utworzenie w 1928 r. Podkomitetu Olimpijskiego na Śląsku (z drem Tadeuszem Salonim – prezesem Śląskiej Rady Sportowej w latach 1927–1930 – jako przewodniczącym). W czerwcu 1936 r. ukonstytuowało się gremium Regionalnego Komitetu Olimpijskiego w Katowicach (z Michałem Grażyńskim – wojewodą śląskim, bpem śląskim Stanisławem Adamskim, gen. Józefem Zającem – dowodzącym dywizją śląską, Karolem Grzesikiem – marszałkiem Sejmu Śląskiego – jako członkami Komitetu Honorowego)¹⁰³. Regionalnemu Komitetowi Olimpijskiemu w Katowicach przewodniczył prezydent Katowic – dr Adam Kocur. Komitet upowszechniał w społeczeństwie śląskim ideę olimpijską. Wspierał też materialnie start sportowców (z województwa śląskiego) w igrzyskach berlińskich 1936 r.¹⁰⁴

Znaczący rozgłos w skali międzynarodowej (w latach trzydziestych XX wieku) przyniosła kariera ówczesnego piłkarza i reprezentanta Polski – Ślązaka Ernesta Wilimowskiego. Był on bohaterem legendarnego meczu mistrzostw świata we Francji (1938) Brazylia–Polska. W przegranym wówczas przez Polskę w dramatycznych okolicznościach spotkaniu 6 : 5, E. Wilimowski zdobył

¹⁰⁰ A. Steuer, dz. cyt., s. 38.

¹⁰¹ Tamże, s. 38–39.

¹⁰² Tamże, s. 36.

¹⁰³ Zob. M. Ponczek, *Regionalny Komitet Olimpijczyków w Katowicach (1936)*, [w:] *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (po 1918 roku)*, pod red. E. Małolepszego, A. Nowakowskiego i M. Ponczka. WSP, Częstochowa 1997, s. 107–113.

¹⁰⁴ Tamże, s. 115.

4 bramki¹⁰⁵. Należał obok Brazylijczyka Leonidasa do najlepszych piłkarzy tych zawodów. E. Wilimowski w polskiej reprezentacji futbolowej wystąpił 22 razy, zdobywając 21 bramek.

W ramach dzielnicy śląskiej „Sokoła” w latach 1935–1937 działało ogółem 150 sokolich sekcji sportowych. Lekkoatletyka była widoczna w 60 gniazdach „Sokoła” (1165 członków). Gry sportowe uprawiano w 42 sekcjach (919 członków), narciarstwo w 12 gniazdach (285 członków). Istniały też 4 sekcje ciężkoatletyczne, 3 akrobatyczne, 2 bokserskie, 2 łyżwiarskie, 3 tenisa ziemnego i 1 tenisa stołowego oraz 4 strzeleckie (razem ponad 1000 członków). 9 gniazd śląskiego „Sokoła” posiadało własne sokołnie, przystosowane do uprawiania różnych dyscyplin sportowych¹⁰⁶. O ile w 1929 r. „Sokół” górnośląski liczył 112 gniazd w 13 okręgach – z liczbą 6510 członków, to w 1937 r. posiadał ich 114 – z tą samą liczbą okręgów, ale z 9355 druhami. W 1938 r. dzielnica śląska „Sokoła” powiększyła się o kolejne sekcje – pływacką, siatkówki, kolarską i zapasów. „Sokół” na Śląsku w latach 30. XX w. prowadził intensywną pracę szkoleniową. Przygotował kadry do prowadzenia zajęć z wychowania fizycznego i gimnastyki. W tym celu organizowano kursy dzielnicowe i centralne – dla instruktorów (centralne w ośrodku na Bielanych w Warszawie). Duże zasługi organizacyjne w „Sokole” śląskim na tym polu położyli działacze – Józef Dreyza, Alfred Hamburger, Tomasz Kowalczyk i Wincenty Spaltenstein¹⁰⁷.

Od 1927 r. (kiedy harcerstwem śląskim zaopiekował się wojewoda śląski dr Michał Grażyński) zaznaczył się rozwój ZHP (chorągiew harcerek liczyła około 940 osób, a chorągiew męska ponad 4000 chłopców). W latach trzydziestych XX stulecia (w 1936 r.) męska chorągiew harcerek objęła na Śląsku około 12 250 młodzieży¹⁰⁸. Sport oraz gry i zabawy ruchowe były liczącymi się komponentami kultury fizycznej w aktywności śląskich harcerek i harcerek lat międzywojennych (szczególnie od 1927 do 1939 r.)¹⁰⁹.

¹⁰⁵ E. Wilimowski, zarówno przez polskich, jak i niemieckich znawców futbolu zaliczany był do czołowych napastników europejskich. W reprezentacji Niemiec występował jeszcze w latach międzywojennych Ślązacy – Kurt Hanke (1932), Richard Malik (1932–1933) i Reinhard Schatzki (1939) oraz w latach II wojny światowej – Richard Kubus (1939), Ernest Plener (1940). Zob. dodatkowo *Śląscy piłkarze w reprezentacji Niemiec*, „Gazeta Wyborcza” (Katowice-Bielsko-Biała), 31 grudnia 2003, nr 303, s. 22. Por. też A. Górzewski (red.), *Encyklopedia piłkarska FUJI. Dzieje reprezentacji Polski* (1), Katowice 1991, passim i D. Smolorz, P. Czardo, J. Waloszek, G. Bębniak, W. Łastowiecki, dz. cyt., s. 14–19.

¹⁰⁶ M. Ponczek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku. Zarys dziejów (1895–1939)*, Katowice 1987, s. 9–10.

¹⁰⁷ Tamże, s. 10–11. Por. H. Rechowicz, *Zasługi Wincentego Spaltensteina w rozwoju kultury fizycznej na Górnym Śląsku...*, s. 51–77.

¹⁰⁸ Zob. H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna...*, Katowice 1991, s. 118–120.

¹⁰⁹ Por. M. Ponczek, *Kościół katolicki a „Sokół” (1922–1939)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 193–196.

W upowszechnianiu kultury fizycznej harcerstwo i „Sokoła” wspierała kuria diecezjalna w Katowicach (z bpem Stanisławem Adamskim na czele, interesującym się też organizacjami młodzieżowymi i sportem)¹¹⁰. W II połowie lat dwudziestych XX w. (szczególnie od 1927 r.) Śląski Związek Młodzieży Polskiej (jako młodzieżowa centrala katolicka) z parafialnymi, dekanalnymi i diecezjalnymi oddziałami Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej i Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Żeńskiej – upowszechniał szeroko pojętą kulturę fizyczną – m.in. wychowanie fizyczne i sport. W 1934 r. w diecezji śląskiej II Rzeczypospolitej uprawiano różne sporty i formy wychowania fizycznego (6376 chłopców – z czego wf – 602, wioślarstwo – 14, gry sportowe – 1596, palant – 296, lekkoatletyka – 358, tenis stołowy – 1758 i narciarstwo – 1758)¹¹¹. Niewielkie ślady kultury fizycznej – dotyczące działalności niemieckich organizacji katolickich w diecezji śląskiej II Rzeczypospolitej – występowały sporadycznie. Dotyczyło to Katholischer Deutsche Jungenband „Ritter Treu” (Katolickiego Niemieckiego Związku Młodzieży „Riga”, istniejącego do 1934 r.) oraz Katholischer Verband Für Die Weibliche Jugend (czyli Katolickiego Związku dla Młodzieży Żeńskiej, utworzonego w 1932 r.) w składzie Misji Wewnętrznej Akcji Katolickiej diecezji katowickiej (5 towarzystw z Helene Beger, jako przewodniczącą na czele do 1928 r.)¹¹².

Działalność w dziedzinie szeroko pojmowanej kultury fizycznej w polskiej części Śląska (do 1939 r.) prowadził również Związek Hallerczyków¹¹³, Związek Powstańców Śląskich, Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej oraz Legion Śląski Federacji Polskich Związków Obrony Ojczyzny¹¹⁴. Działalność ta dotyczyła popularyzacji strzelectwa oraz elementów wychowania fizycznego i niektórych dyscyplin sportowych (w obywatelskim przygotowaniu paramilitarno-wojskowym – szczególnie od 1933 r., gdy Adolf Hitler objął władzę w Niemczech)¹¹⁵. Niewielką działalność w dziedzinie kultury fizycznej prowadziły wiej-

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ M. Ponczek, *Z działalności Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej i Żeńskiej w dziedzinie kultury fizycznej na Górnym Śląsku w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 3, pod red. B. Woltmanna, Gorzów Wlkp. 1998, s. 66–67. Por. AAKat., Sprawozdanie z działalności Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej za rok 1934, bez sygn. i pag. Zob. też M. Ponczek, *Kultura fizyczna w polskich katolickich organizacjach młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Katowice 1997, s. 89–95; tegoż, *Glosa źródłowa o miejscu kultury fizycznej w polskich i niemieckich katolickich organizacjach młodzieżowych Górnego Śląska w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów polskiej i niemieckiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku z XIX i XX wieku*, pod red. M. Ponczka, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, t. 18, AWF, Katowice 2005, s. 125–136.

¹¹² Por. M. Ponczek, *Glosa...*, s. 130–131.

¹¹³ APKat., Stowarzyszenia. Związek Hallerczyków 1939, sygn. 14, k. 1.

¹¹⁴ M. Ponczek, *Przyczynek do studiów nad miejscem kultury fizycznej i przysposobienia wojskowego w działalności niektórych polskich organizacji paramilitarno-wojskowych na Górnym Śląsku...*, s. 83–84.

¹¹⁵ Tamże, s. 84–85. Zob. też Akt. Stowarzyszenia Związek Strzelecki „Strzelec”..., sygn. 12, k. 4–5.

skie organizacje młodzieżowe. Nie ma ich nawet w wykazach źródłowych przytoczonych przez badacza przedmiotu – Eligiusza Małolepszego. Jeśli są, to dotyczą one kół Związku Młodzieży Ludowej (9 kół z 350 osobami)¹¹⁶.

W okresie 1927–1939 w polskiej części Śląska na obszarze II Rzeczypospolitej Polskiej, najintensywniej ze wszystkich dostępnych form kultury fizycznej rozwijał się sport (gimnastyka, piłka nożna, ciężka i lekka atletyka, pływanie, boks, szermierka, częściowo również narciarstwo, hokej na lodzie i na trawie, tenis ziemny oraz tenis stołowy, strzelectwo). W kształtowaniu sportu w tym regionie ziem polskich zaangażowane były podmioty (mecenaty): państwowy, okręgowych związków sportowych, organizacji młodzieżowych, Kościoła rzymskokatolickiego, mniejszości niemieckiej i prywatny. Formy kultury fizycznej kultywowane były w niektórych organizacjach młodego pokolenia (najwyraźniej w Katolickich Stowarzyszeniach Młodzieży Męskiej i Żeńskiej) oraz w organizacjach paramilitarno-sportowych (TG „Sokół”, Związku Strzeleckim „Strzelec”, Związku Hallerczyków, Związku Powstańców Śląskich i Śląskim Legionie Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny). Działalność popularyzatorsko-propagandową prowadzono również w niektórych śląskich organizacjach i instancjach szeroko pojmowanej kultury fizycznej (m.in. w Radzie Sportowej Województwa Śląskiego, Śląskim Okręgowym Związku Piłki Nożnej, Śląskim Związku Młodzieży Polskiej i TG „Sokół” oraz w Podokręgu Olimpijskim i w Regionalnym Komitecie Olimpijskim w Katowicach). Uaktywnił się także miejski, państwowy, przemysłowy i kościelny mecenat sportowy.

2

Wychowanie fizyczne istniało (jako przedmiot obowiązkowy) we wszystkich szkołach średnich i zawodowych (w pierwszych programach występowało ono pod nazwą gimnastyki, a później ćwiczeń cielesnych)¹¹⁷. Naukę w pierwszym polskim roku szkolnym na Górnym Śląsku 5 września 1922 r. rozpoczęły dzieci objęte obowiązkiem szkolnym w placówkach województwa śląskiego (na terenie dzisiejszego Chorzowa było ich 29, w tym 16 – w Królewskiej Hucie, 7 – w Hajdukach Wielkich, 3 – w dzielnicy Chorzów i po 1 – w Nowych Hajdukach, Maciejkowicach i Szarłocińcu)¹¹⁸. W początkowym okresie w ramach ćwiczeń cielesnych w szkołach powszechnych prowadzono gry, zabawy i gim-

¹¹⁶ Por. E. Małolepszy, *Kultura fizyczna w działalności wiejskich organizacji młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2004, s. 24–25 oraz 32–33.

¹¹⁷ L. Nowak, *Wychowanie fizyczne i sport w państwowym szkolnictwie ogólnokształcącym w Polsce w latach 1918–1939*, Poznań 1996, s. 123–160; H. Pietrzak, *Warunki prowadzenia i rozwoju szkolnego wychowania fizycznego w województwie śląskim w okresie 1922–1939*, [w:] *Podstawowe problemy badawcze w naukach kultury fizycznej*, pod red. J. Raczka, Katowice 1991, s. 165–166.

¹¹⁸ A. Glimos-Nadgórska, *Zarys monograficzny chorzowskich szkół powszechnych (1922–1939)*, Toruń 2006, s. 8–9.

nastykę. Ćwiczenia porządkowe służyły głównie wspomaganiu dyscypliny podczas zajęć (w prowadzonych ćwiczeniach fizycznych wykorzystywano wydany w 1918 r. w Warszawie popularny podręcznik J. Gebethnerówny i A. Filipowicza, *Gimnastyka metodyczna dla szkół początkowych*)¹¹⁹. W II Rzeczypospolitej w programie nauczania siedmioletniej szkoły powszechnej III stopnia z lat 20. liczba godzin gimnastyki w klasach od I do II wynosiła 3 godziny lekcyjne, a w klasach od IV do VII – 2 godziny (uczniowie w roku szkolnym w klasach od I do VII realizowali łącznie 17 jednostek lekcyjnych gimnastyki).

W szkołach średnich program nauczania ćwiczeń cielesnych, na przykład w 5-letnim gimnazjum państwowym – wyższym – opierał się na siedmioletniej szkole powszechnej lub na 3-letnim gimnazjum niższym. Od 1922 r. wszedł w życie projekt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w formie tzw. ustawy o szkolnictwie średnim ogólnokształcącym¹²⁰. Program ćwiczeń cielesnych (z 1922 r.) zawierał szeroki zasób materiału ćwiczebnego i szczegółowe instrukcje jego realizacji. Urzeczywistnienie tego programu napotykało na wiele trudności, związanych głównie z brakiem kwalifikowanej kadry, bazy i środków finansowych, hamujących rozwój tego przedmiotu.

Po utworzeniu Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego (UWŚl.) – Wydział Oświecenia Naczelnej Rady Ludowej przekształcił się w Wydział Oświecenia Publicznego UWŚl. Władzą szkolną 1 instancji pozostawały w części górnośląskiej – Powiatowy Urząd Szkolny (kierowany przez inspektora szkolnego powiatowego), a w części cieszyńskiej województwa – Rada Szkolna Powiatowa (z inspektorem szkolnym na czele). Odmienność nazwy tego rodzaju „[...] wynikała z różnych dróg rozwojowych dwóch partii województwa śląskiego należących dotąd do Polski [...]”¹²¹. W polskiej części Górnego Śląska liczba nauczycieli w szkołach powszechnych wynosiła około 3 tys., a uczniów około 193 tys.¹²² Ćwiczenia cielesne realizowane były (do roku 1926) w wymiarze właściwym dla pozostałych województw II Rzeczypospolitej, to znaczy w skali 2 lub 3 godzin lekcyjnych (w zależności od poziomu i rodzaju szkół). Poziom nauczania wychowania fizycznego w szkołach województwa śląskiego (do 1926 r.) był wyższy na Śląsku Cieszyńskim¹²³. Region ten miał już bowiem za sobą (przed cezurą roku 1922) ponad trzyletni, a później dziewięcioletni okres integracji.

W polskiej części Górnego Śląska (w roku szkolnym 1926/1927) ćwiczenia fizyczne kontynuowało 12 325 młodzieży, zaś zwolnionych od nich było 349

¹¹⁹ L. Nowak, dz. cyt., s. 125.

¹²⁰ Tamże, s. 129.

¹²¹ A. Glimos-Nadgórska, *Szkolnictwo i oświata pozaszkolna*, [w:] *Województwo śląskie (1922–1939)*..., s. 469–470.

¹²² Tamże, s. 474–475.

¹²³ H. Pietrzak, *Wybrane problemy szkolnej kultury fizycznej województwa śląskiego w latach 1922–1939*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, pod red. H. Rechowicza, Katowice 1989, s. 65–66.

dziewcząt i chłopców¹²⁴. W 1929 r. w czterech okręgach szkolnych Katowic na 89 szkół powszechnych – lekcje wychowania fizycznego (gimnastyki i tzw. ćwiczeń cielesnych) realizowane były tylko w 17 (przeważnie przez nauczyciela bez fachowego przygotowania)¹²⁵. O ile w latach 1934–1935 na obszarze II Rzeczypospolitej było od 1046 do 1100 sal gimnastycznych oraz od 535 do 852 boisk gimnastycznych¹²⁶, to w województwie śląskim (w 689 szkołach powszechnych) użytkowano tylko 37 sal gimnastycznych i 212 boisk.

Według założeń reformy szkolnej ministra Wacława Jędrzejewicza (ogłoszonej ustawą sejmową z 11 marca 1932 r.) w szkolnictwie powszechnym (I, II i III stopnia) oraz średnim (gimnazjalnym i licealnym) realizowano w tygodniu obligatoryjnie 2 godziny wf plus 2 godziny zabaw, gier i ćwiczeń polowych. Oprócz tego w programach szkolnych obowiązywała gimnastyka śródlekcyjna (codziennie 10 min.)¹²⁷. W roku szkolnym 1934–1935 w województwie śląskim – na 17 państwowych gimnazjów ogólnokształcących – 15 posiadało sale gimnastyczne. Większość gimnazjów komunalnych i szkół zawodowych posiadała sale gimnastyczne. Z 6 seminariów nauczycielskich jedynie pszczyńskie było bez sali gimnastycznej. W październiku 1935 r. – na 765 szkół woj. śląskiego – własnymi salami gimnastycznymi dysponowało zaledwie 64 (44 sale przypadły na szkoły powszechne, 17 na średnie ogólnokształcące, a 3 na szkoły zawodowe)¹²⁸. Ta niekorzystna tendencja szkolnej bazy sportowej utrzymywała się w polskiej części Śląska do września 1939 r.

III. Sport polski w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej w reencji katowickiej w świetle udokumentowanych faktów

Po wcieleniu byłego województwa śląskiego do Rzeszy (prowincja górnośląska, reencja katowicka) sportowcy polscy ze Śląska rozpoczęli działalność konspiracyjną, nie rezygnując z czynnego uprawiania sportu. Nie doczekał tego jednak pionier piłkarstwa śląskiego, Alojzy Budniok, który zginął w nocy z 5 na 6 września 1939 r. To samo dotyczyło m.in. Józefa Kowola, byłego prezesa AKS Chorzów, który zginął z rąk gestapo w lipcu 1940 r. Podobny los spotkał Stanisława Fliegera, w latach 1925–1932 prezesa Śląskiego Okręgowego Związku Piki Nożnej, aresztowanego przez gestapo, a następnie zmarłego z wyczerpania 2 sierpnia 1941 r. Niemcy przeprowadzili w pierwszych miesiącach okupacji około 60 egzekucji, w których zginęło ponad 2 tysiące osób, w tym wielu bezimiennych sportowców polskich, m.in. członków „Sokoła” na Śląsku¹²⁹.

¹²⁴ H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna na Śląsku Górnym i Cieszyńskim do 1939 roku...*, s. 66–67.

¹²⁵ *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 304.

¹²⁶ H. Rechowicz, *Polska kultura fizyczna...*, s. 67.

¹²⁷ L. Nowak, dz. cyt., s. 22–23 i n.

¹²⁸ Tamże.

¹²⁹ M. Ponczek, *Z przeszłości polskiej piłki nożnej na Górnym Śląsku (1943–1944)*, „Studia Historyczne”, z. 2, s. 126–127. Zob. tegoż, *The Upper Silesia „Falcons” in the period of World War*

We wrześniu 1939 r.¹³⁰, zarządzeniem z 26 października władz hitlerowskich, Zagłębie Dąbrowskie, z byłym województwem śląskim i zachodnimi powiatami byłego województwa małopolskiego, zostało siłą wcielone do III Rzeszy. Weszły w skład powstałej rejencji katowickiej Obwodu Górnego Śląska (Gau Oberschlesien), a od 1 stycznia 1940 r. sąsiadujące rejencje katowicka oraz opolska „[...] stały się częściami składowymi prowincji górnośląskiej ze stolicą w Katowicach”¹³¹. Władze hitlerowskie zgadzały się, aby Ślązacy traktowani teraz byli jako „spolszczony odłam narodu niemieckiego”. Niemcy akceptowali udział śląskich zawodników w futbolowych oficjalnych rozgrywkach i mistrzowskich pucharach¹³². Piłkarze sosnowieccy nie zgodzili się na udział w nazistowskim ruchu sportowym. Tak stało się na przykład z futbolistami przedwojennego AKS „Niwka”. Założyli oni w mieszkaniu Antoniego Szczypińskiego (członka lokalnej siatki Armii Krajowej) klub pod nazwą „Niweczanka” (1942). Był on zakonspirowany. Klub niegdyś założony przez K. Berzowskiego, W. Fajkisa, Z. Nowakowskiego, M. Stelmacha i H. Ziłkowskiego, w latach okupacji hitlerowskiej funkcjonował dzięki staraniom A. Szczypińskiego i A. Krysiaka oraz F. Skalbmierskiego i W. Juszcza¹³³.

Polscy piłkarze, mieszkańcy Sosnowca, uczestniczyli w latach 1943–1944 w tajnych rozgrywkach futbolowych o mistrzostwo Zagłębia Dąbrowskiego. Mecze rozgrywano w przeróżnym sprzęcie. Obok bowiem przedwojennych butów piłkarskich, tenisówek (tak zwanych pepegów), były też przysłowiowe kalosze. Grał w nich L. Szlauer, piłkarz „Niweczanki”. Matka jednego z piłkarzy niweckich (M. Fajkoszowa) szyła kostiumy dla futbolistów¹³⁴. W 1943 r. w okresie letnim na polach Upadowej, „Niweczanka” pokonała „Unię” Sosnowiec 2 : 1 (bramki dla zwycięzców strzelili: M. Łuczyński i M. Ryba). Piłkarze z Niwki wystąpili w składzie: M. Saturnus, J. Hernas, P. Paduch, H. Derela, E. Bąk, T. Jonkosz. M. Łuczyński, M. Ryba (późniejszy w czasach PRL gen.

II, the Nazi Occupation and the first years after W W II, [in:] *From the Most Recent History of Physical Culture in Poland*, Vol. 9, (*Physical culture in Poland between 1945 and 2009*, edited by L. Nowak and R. Urban), Gorzów Wlkp. 2010, p. 13–28.

¹³⁰ Okupacyjna prasa niemiecka (1939), m.in. „Dziennik Urzędowy Miasta Sosnowca”, podkreślała, iż „[...] wszelkie istniejące na terenie miasta i okolicy organizacje podlegające prawu o obowiązkach zawodowych i stowarzyszeniowych powinny natychmiast powstrzymać się od wszelkiej działalności. Jedynie istniejące związki Straży Pożarnych mogą prowadzić działalność w zakresie koniecznym [...]”. Cyt. za M. Ponczek, *Kultura fizyczna w myśli narodowej, demokratyczno-mieszczańskiej i chłopskiej lat wojny i okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Naukowy” 2007, t. 7, s. 199–200.

¹³¹ Cyt. za M. Ponczek, A. Fryc, *Dzieje piłki nożnej mężczyzn w Sosnowcu*, Sosnowiec 2006, s. 43.

¹³² P. Czado, B.T. Wieliński, *Szwaczka spruła swastyki... Futbol na Śląsku w 1945 r.*, „Gazeta Wyborcza” (Katowice) 2005, nr 27, s. 14–15.

¹³³ *Z dziejów piłki nożnej w Zagłębiu Dąbrowskim podczas II wojny światowej*, Sosnowiec 1992, s. 5–22.

¹³⁴ M. Ponczek, *Kostiumy szyła matka Fajkoszowa*, „Piłka Nożna na Stadionach Polski i Świata” 1986, nr 17, s. 8.

WP, prezes PZPN), A. Wilczek, A. Boroń, J. Puszyk¹³⁵. W roku 1944 futboliści z Niwki powtórzyli swe osiągnięcie. Ponownie pokonali piłkarzy sosnowieckiej „Unii” na boisku przy al. Mireckiego w stosunku 3 : 0; bramki zdobyli wówczas: Ples, Fajkisz i Szlauer. Grał wtedy też Kazimierz Pietranek, ówczesny kapitan „Unii”, także Zygmunt Kozdroń z tej drużyny. Mecz sędziował Kuc¹³⁶. W „Unii” grali wtedy m.in.: Strzemiński, Wiśniewski, Paško, Gałkowski, Zychla, Dudek, Siech, Skwara, Cerek.

W gettach Będzina i Sosnowca ginęli podczas II wojny światowej również zagłębiowscy futboliści, obywatele polscy pochodzenia żydowskiego, m.in. Herrec oraz Gutman, także Szteren z Będzina. Żydowscy zawodnicy uprawiali sport w Sosnowcu na przykład z żydowskiej partyzantki Cwi Duński (trenujący boks), piłkarze Lipek Minc i Kalman Tencer, również Tenwurcel, Diamand, Ksenhendler, Glicensztajn i bracia Kożuchowie. Z bronią w ręku poległ w walce na terenie sosnowieckiego getta Katz („Hakoach”). Z „Niwki” ginęli bezimienni kibice żydowscy i polscy¹³⁷.

Polski ruch piłkarski lat wojny i okupacji hitlerowskiej – wedle Karola Rodka z Klimontowa (dzielnicy Sosnowca) – był manifestacją polskości¹³⁸. Piłkarze tego okresu byli „partyzantami sportu”¹³⁹. Odznaczali się niezwykłym bohaterstwem. Za uprawianie polskiego sportu groziła bowiem utrata życia¹⁴⁰. W II Korpusie Polskim walczącym podczas II wojny światowej we Włoszech zauważyć można było Ślązaków – uprzednio zdemobilizowanych, którzy przeszli z Wehrmachtu (jako Ślązacy polscy – do Wojska Polskiego). Byli wśród nich m. in. znani śląscy piłkarze: Ewald Cebula, Edmund Giemza, Herbert Kulawik¹⁴¹.

Bibliografia

A. Źródła

I. Źródła archiwalne

1. Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach
2. Archiwum Akt Nowych. Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny
3. Archiwum Państwowe w Katowicach. Urząd Wojewódzki Śląski

¹³⁵ Tamże, s. 14.

¹³⁶ Relacja Kazimierza Pietranka z początku lat 80. XX w. (zapis własny).

¹³⁷ Relacja Antoniego Szczypińskiego z początku lat 80. XX wieku (zapis własny).

¹³⁸ M. Ponczek, *Playing football in the Sosnowiec area during the period of World War II* (1943–1944), „Studies in Physical Culture and Tourism” 2002, vol. 9, p. 87.

¹³⁹ Tenże, *Z dziejów piłki nożnej w Zagłębiu Dąbrowskim podczas II wojny światowej*, Sosnowiec 1992, s. 16–17.

¹⁴⁰ Tamże, s. 17.

¹⁴¹ Tenże, *Z przeszłości piłki nożnej...*, s. 258.

II. Źródła drukowane

Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939.

III. Prasa

- „Gazeta Wyborcza” 2003
- „Sokół” 1992
- „Sokół na Górnym Śląsku” 1926
- „Sportowiec Zagłębia” 1923
- „Zaranie Śląskie” 1978
- „Życie i Myśl” 1988

B. Literatura

- Budniok Alojzy (1896–1942)*, [w:] B. Tuszyński, *Księga sportowców polskich ofiar II wojny światowej 1939–1945*, Warszawa 1999.
- Cimała B., Stauer A., *Miejsce i rola „Sokoła” w latach powstań śląskich i plebiscytu*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku*, pod red. H. Przybylskiego i J. Ślężyńskiego, Katowice 1986, s. 43–65.
- Czado P., *Początki piłki nożnej w Katowicach*, [w:] M. Ponczek (red.), *Z dziejów polskiej i niemieckiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, nr 18, AWF, Katowice 2005.
- Dudek D., *Józef Piłsudski wobec kultury fizycznej (1910–1935)*, Kraków 2004.
- Hawranek F. (red.), *Dzieje Górnego Śląska w latach 1816–1947*, Opole 1981.
- Glimos-Nadgórska A., *Zarys monograficzny chorzowskich szkół powszechnych (1922–1939)*, Toruń 2006.
- Głuszek Z., *Polscy olimpijczycy. Leksykon 1924–1972*, Warszawa 1976.
- Grusiewicz B., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na Górnym Śląsku w latach 1918–1939*, (praca doktorska) AWF Kraków 1981.
- Klimontowicz W., *Ruch olimpijski na terenie Śląska i Zagłębia. Leksykon Olimpijczycy 1924–1994*, Katowice 1996.
- Małolepszy E., *Kultura fizyczna w działalności wiejskich organizacji młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2004.
- Nowak L., *Wychowanie fizyczne i sport w państwowym szkolnictwie ogólnokształcącym w Polsce w latach 1918–1939*, Poznań 1996.
- Ogrodziński W., *Dzieje dzielnic Śląskiej „Sokoła”*, Katowice 1937.
- Pietrzak H., *Warunki prowadzenia i rozwoju szkolnego wychowania fizycznego w województwie śląskim w okresie 1922–1939*, [w:] *Podstawowe problemy badawcze w naukach kultury fizycznej*, pod red. Joachima Raczka, Katowice 1991.
- Pietrzak H., *Wybrane problemy szkolnej kultury fizycznej województwa śląskiego w latach 1922–1939*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, pod red. H. Rechowicza, Katowice 1989.

- Ponczek M., *Dopisek do biografii Augustyna Świdra z „Sokoła” górnośląskiego*, [w:] „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, nr 15, Katowice 2005, s. 165–175.
- Ponczek M., *Działalność niepodległościowa i sokola Pawła Jarczyka na Górnym Śląsku*, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, nr 4, wyd. AWF, Katowice 1993, s. 113–122.
- Ponczek M., Fryc A., *Dzieje piłki nożnej mężczyzn w Sosnowcu*, Sosnowiec 2006.
- Ponczek M., *Glosa do początków działalności Józefa Greyzy w górnośląskim „Sokole” (1901–1914)*, [w:] *Z dziejów TG „Sokół” w Polsce w 135 rocznicę powstania*, pod red. W. J. Cynarskiego i K. Obodyńskiego, Rzeszów 2004, s. 54–60.
- Ponczek M., *Glosa źródłowa o miejscu kultury fizycznej w polskich i niemieckich katolickich organizacjach młodzieżowych Górnego Śląska w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów polskiej i niemieckiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku z XIX i XX wieku*, pod red. M. Ponczka, „Zeszyty Metodyczno-Naukowe”, t. 18, AWF, Katowice 2005, s. 125–136.
- Ponczek M., *Kościół katolicki a „Sokół” na Górnym Śląsku 1922–1939*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 191–196.
- Ponczek M., *Kultura fizyczna w polskich katolickich organizacjach młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Katowice 1997.
- Ponczek M., *Kultura fizyczna w myśli narodowej, demokratyczno-mieszczańskiej i chłopskiej lat wojny i okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Naukowy” 2007, t. 7.
- Ponczek M., *Ludzie „Sokoła” w służbie Polsce na Górnym Śląsku*, [w:] *110 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, Kraków 2004, s. 125–132.
- Ponczek M., *Playing football in the Sosnowiec area during the period of World War II (1943–1944)*, „Studies in Physical Culture and Tourism” 2002, vol. 9.
- Ponczek M., *Początki sportu na Górnym Śląsku do zakończenia I wojny światowej*, [w:] *Studia i materiały do ćwiczeń i seminariów dla studentów AWF. Historia i organizacja kultury fizycznej*, pod red. L. Gondka, Gdańsk 1996, s. 22–23.
- Ponczek M., *Przyczynek do studiów nad miejscem kultury fizycznej i przysposobienia wojskowego w działalności niektórych polskich organizacji paramilitarno-wojskowych na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym*, „Rocznik Naukowy”, nr 24, AWF, Katowice 1996.
- Ponczek M., *Regionalny Komitet Olimpijczyków w Katowicach (1936)*, [w:] *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (po 1918 roku)*, pod red. E. Małolepszego, A. Nowakowskiego i M. Ponczka, WSP, Częstochowa 1997, s. 107–113.
- Ponczek M., *„Sokół” na Śląsku 1922–1939 – próba materiału publicystycznego*, [w:] *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce po 1918 roku*, pod red. E. Małolepszego, A. Nowakowskiego i M. Ponczka, Częstochowa 1997, s. 87–106.

- Ponczek M., *Sportowcy z województwa śląskiego w polskiej reprezentacji olimpijskiej okresu międzywojennego*, [w:] *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki*, pod red. H. Rechowicza, Katowice 1994.
- Ponczek M., Szczerbiński M., *Z dziejów prasy sportowej na Górnym Śląsku i w Zagłębiu (1920–1986)*, Katowice 1988.
- Ponczek M., *Udział „Sokołów” wielkopolskich w rozwoju organizacyjnym Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na Górnym Śląsku (1895–1914)*, „Z Dziejów Ruchu Młodzieżowego 1988–1989”, nr 12–13.
- Ponczek M., *The Upper Silesia „Falcons” in the period of World War II, the Nazi Occupation and the first years after W W II*, [in:] *From the Most Recent History of Physical Culture in Poland*, Vol. 9, (*Physical culture in Poland between 1945 and 2009*, edited by L. Nowak and R. Urban), Gorzów Wlkp. 2010, p. 13–28.
- Ponczek M., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Zarys aktualnego stanu badań na przykładzie Górnego Śląska*, „Łódzkie Zeszyty Historyczne” 1987, z. 1/9.
- Ponczek M., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku. Zarys dziejów (1895–1939)*, Katowice 1987.
- Ponczek M., *Z działalności Katolickich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej i Żeńskiej w dziedzinie kultury fizycznej na Górnym Śląsku w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 3, pod red. Bernarda Woltmanna, Gorzów Wlkp. 1998.
- Ponczek M., *Z działalności „Sokołów” górnośląskich w okresie I wojny światowej oraz powstań śląskich i plebiscytu*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie, seria Kultura Fizyczna” 1997, z. 1.
- M. Ponczek, *Z dziejów piłki nożnej w Zagłębiu Dąbrowskim podczas II wojny światowej*, Sosnowiec 1992.
- Powidzki T., „Sokół” Wielkopolski w dążeniu do niepodległości. *Z dziejów Związku „Sokołów” Polskich w Państwie Niemieckim*, Poznań 1934.
- Rechowicz H., *Polska kultura fizyczna na Śląsku Górnym i Cieszyńskim*, Katowice 1991.
- Rechowicz H., *Sport na Górnym Śląsku do 1939 roku*, Katowice 1997.
- Rechowicz H., *Wojewoda śląski Michał Grażyński*, Kraków 1988.
- Rechowicz H., *Zasługi Wincentego Spaltensteina w rozwoju kultury fizycznej na Górnym Śląsku (do 1939 r.)*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej na Górnym Śląsku i w Zagłębiu*, Katowice 1990.
- Ryfowa A., *Działalność „Sokoła” polskiego w zaborze pruskim wśród wychodźstwa w Niemczech 1884–1914*, Warszawa – Poznań 1976.
- Smolorz D., Czado P., Waloszek J., Bębniak G., Łastowiecki W., *Górnoślązacy w polskiej i niemieckiej reprezentacji narodowej w piłce nożnej – wczoraj i dziś. Sport i polityka na Górnym Śląsku w XX wieku*, Gliwice – Opole 2000.
- Steuer A., *Dzieje śląskiej atletyki na Górnym Śląsku 1878–1945*, Katowice 1986.

- Steuer A., *Rola Polskiego Komisarjatu Polskiego w rozwoju sportu i kultury fizycznej na Górnym Śląsku*, [w:] *Powstania śląskie i plebiscyt z perspektywy 60-lecia*, Opole 1981.
- Steuer A., *Sport na Górnym Śląsku 1896–1996*, Katowice 1997.
- Szczerbiński M., *Działalność Sokolstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1887–1918* (praca doktorska), WSWF Kraków 1982.
- Szymański L., *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1995.
- Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w procesie unarodowienia Górnoszlązaków na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Wybrane zagadnienia kultury fizycznej na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, pod red. H. Przybylskiego, Katowice 1984.
- Wacek R., *Wspomnienia sportowe*, Opole 1948.
- Wieczorek W., *Ruch Sokoli na Górnym Śląsku w latach 1895–1914*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Górnym Śląsku*, pod red. H. Przybylskiego i J. Ślężyńskiego, Katowice 1986.
- W 100-lecie Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego i 75-lecie Polskiego Komitetu Olimpijskiego*, pod red. Józefa Lipca, Kraków 1994.
- Woltmann B., *Polska kultura fizyczna na wschodnim pograniczu niemieckim (1919–1939)*, Poznań 1980.
- Woltmann B., Gaj J., *Sport w Polsce 1919–1939*, Gorzów Wlkp. 1997.
- Zach A., *Początki piłki ręcznej na Śląsku*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 5, pod red. B. Woltmanna, Gorzów Wlkp. 2002.
- Żeleśkiewicz W., *Historia polskiego hokeja*, Krynica Zdrój 2006.

Abstract

Origins and development of physical education in Upper Silesia before 1945

The paper presents the origins and development of physical education in Upper Silesia before 1945. A significant part in the development of physical education in Upper Silesia was played by the Gymnastic Society “Sokół” [“Falcon”]. The first nests of “Sokół” in the area were established in the last decade of the 19th century. The society, among others, was engaged in independence and patriotic activity, as well as in the field of physical, cultural and educational activity.

The interwar period in Upper Silesia saw further development of physical education. Apart from the activity of the Gymnastic Society “Sokół”, Polish societies, organizations and clubs conducting sports activity, as well as working in the field of physical education, physical recreation, tourism and military training, were set up. In the area of Upper Silesia administrative structures of Polish Sports Associations operated. After the outbreak of World War II and the German invasion of Upper Silesia, the Polish community activities in the field of physical education were banned by the occupation authorities.

Keywords: physical education, sport, Upper Silesia, the Second Republic.